

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

LETO IV

2

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO
IV. letnik Ljubljana 1956 2. številka

Vsebina druge številke

- D. Golouh: O prvem slovenskem delavskem listu — Stran 57
D. Kermauner: Prvi slovenski socialdemokratski list »Novi čas« —
Stran 60
I. Mlinar: Zidani most v zgodovini — Stran 67
J. Curk: Razvoj portalov v Celju — Stran 77
E. Umek: Gradnja kanalov na Ljubljanici v prvi polovici XVIII. sto-
letja — Stran 82
J. Šašel: Severovzhodne italške zapore v antiki — Stran 86
A. Vončina: Maribor v letih 1918—1919 — Stran 94
S. Vilfan: Anton Aškerc — mestni arhivar ljubljanski — Stran 99
Dr. R. Molè: Aškerčeva stanovanja v Ljubljani — Aškerčeva borba
za uradnega slugo — Stran 107
L. A. Lisac: Slovenska trgovska mladina v Zagrebu 1836—1870 —
Stran 108

MUZEJSKE NOVICE:

- A. Baš: Zbirka gotske in renesančne noše v ljubljanskem Mestnem
muzeju — Stran 109
N. Šumi: Posvetovanje slovenskih konservatorjev v Pomurju —
Stran 111

ZGODOVINSKO BRANJE:

- O.: Zbornik Primorske založbe Lipe. Koper 1956 — Stran 112
O.: Varstvo spomenikov V. 1953—1954 — Stran 112
O.: Igor Vrišer, Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane — Stran 113

Na ovitku:

Boris Kobè, Portali (risba)
Vinjete so delo prof. J. Plečnika

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik Zvone Miklavč

Izdaja in zalaga: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za lokalno zgodovino. Pred-
stavniki Jože Šorn, Oprema inž. B. Kobè. Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani.
Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/II. (Mestni arhiv). Tekoči račun pri Mestni
hranilnici ljubljanski št. 601-606-4-65. Letna naročnina 400 din, posamezna številka 150 din

O PRVEM SLOVENSLEM DELAVSKEM LISTU

R. GOLOUH

Konec leta 1888 se je zbralo v spodnjeavstrijskem mestu Hainfeldu 110 delavskih zaupnikov iz skoraj vseh avstrijskih dežel. Javnost je spremljala delo tega zgodovinskega zbora z velikim zanimanjem, prav tako pa tudi dunajska vlada in njene policijske oblasti. Socialistično gibanje na ozemlju Avstrije je imelo takrat za seboj že dvajset let težkih bojov za socialne in politične pravice delavstva, imelo pa je za seboj tudi dolgo dobo notranjih sporov med zmerno in radikalno usmerjenimi delavci. Ti dolgoletni, pogosto zelo srditi spori so hromeli in oslabili celotno delavsko gibanje. Delavske organizacije so se morale spet združiti in začeti uspešneje braniti ogrožene delavske interese. Za ponovno stopitev vseh delavskih organizacij v enotno razredno celoto so se vztrajno zavzemali tudi takratni trije glavni delavski listi, zmerni »Volksfreund«, ki je izhajal v Brnu, radikalna »Freiheit«, ki je izhajala v New Yorku, in zedinjevalna »Gleichheit«, ki je 3. novembra 1888 objavila težko pričakovani poziv delavstvu vseh narodnosti na avstrijskem ozemlju, naj znova strne svoje vrste in pošlje svoje zastopnike na zedinjevalni zbor v Hainfeld. Tega, za delavsko gibanje tako važnega kongresa se je udeležilo tudi pet Slovencev: Karel Kordelič in Ludvik Zadnik iz Ljubljane, Krainer iz Maribora, Adenau iz Celovca in Perlouk iz Beljaka. Zborovalci so skoro soglasno odobrili načelno izjavo in sklenili združiti znova vse delavske organizacije v enotno delavsko stranko.

Že v načelni debati je slovenski zastopnik Zadnik omenil, da sta na kongresu tudi dva »tovariša iz Kranjske«, ki zastopata slovenske delavce, ter izjavil, da bodo načelno izjavo ponatirnili tudi v slovenskem jeziku. Ko so na zboru poudarjali, da bi bilo treba resolucije prevesti na razne jezike, se je oglasil Karel Kordelič ter predlagal, da se

prevedejo v jezike posameznih narodov ne le resolucije, temveč tudi celotni zapisnik zbora. Pri splošni razpravi o delavskem tisku pa je Kordelič izjavil, »da ga veseli, če imajo Čehi svoje liste, ki širijo ideje socialne demokracije, da pa je potrebno ustanoviti slovenski strankin list tudi za slovenske delavce.« Obžaloval je, »da si niso delavci v Avstriji, ne glede na narodnost, h kateri pripadajo, že prej bratsko podali roke«, in nato nadaljeval: »za Kranjsko, Istro in Goriško bi bila ustanovitev slovenskega socialno demokratičnega lista še važnejša, ker tamkajšnji sodrugji nemškega socialističnega lista ne razumejo...«. Zaključil je svoj govor z besedami: »Sporočam vam, da hočemo ustanoviti slovenski strankin list za Spodnjo Štajersko, Koroško, Kranjsko, Goriško in Trst. V Trstu imajo socialno demokratično društvo z nemško, italijansko in slovensko sekcijo. Temu društvu se je pridružilo tudi 15 naših sodrugov. Delavsko izobraževalno društvo v Gorici pa stoji na nacionalnem stališču. Te ljudi moramo pridobiti. Upamo, da bo strankin zbor odobrila naš sklep in dovolila, da začnemo izdajati svoj list. Potrebno je, da se delavci družimo in pomagamo socialni demokraciji do zmage.«

Za izdajanje slovenskega delavskega lista sta se na zboru zavzemala tudi Perlouk iz Beljaka in Pokorny z Dunaja. Slovenski delegat Krainer iz Maribora pa je predložil naslednjo resolucijo, ki jo je zbor soglasno sprejel: »Strankin zbor pozdravlja namero jugoslovanskih sodrugov, da bi izdajali slo-

venski strankin list in rad daje k temu svoje soglasje in podporo».

Na tem zboru so zbrali delegati 40 fl. za ustanovitev slovenskega lista. To »glavnico« je prinesel slovenski delegat iz Hainfelda v Ljubljano, kjer so nato začeli delavci razvijati živahno agitacijo za list in zbirati nadaljnja sredstva. Sklicevali so sestanke in shode in končno sklenili izdati list pod naslovom »Novi čas«, glasilo slovenskih socialnih demokratov. Oblast se je temu dolgo upirala z raznimi plehkimi izgovori. Prva številka prvega slovenskega, izrazito socialističnega lista, ki je končno izšla 7. novembra 1889, je bila v celoti zaplenjena, s podnaslovom vred. Na drugem zboru avstrijske socialno demokratične stranke 28. in 29. junija 1891 je slovenski delegat Zadnik med drugim poročal: »Zatem so ljubljanski sodrugi poizkusili izdati slovenski list, ki pa ga je oblast takoj zatrla. Sploh so nam že prej delali težave, ki so brez primere. Uredniku niso priznali, da bi bil sposoben urejati list, češ da nima zadostne šolske izobrazbe. Urednik bi moral opravljati izpite in delati še vse mogoče druge reči, kar je vse nezakonito, kajti od časnikarja ni mogoče zahtevati spričeval, da lahko opravlja časnikarsko delo. Končno je list izšel, a že prva številka je bila zaplenjena, in sicer se je državno pravdnništvo v Ljubljani spotaknilo takoj ob napis pod naslovom, t. j. ob besede »Glasilo slovenskih socialnih demokratov«; razlog pa je bil, kakor se je pozneje izkazalo, da oblast sploh ni priznala socialni demokraciji kot takšni upravičenosti do obstoja v slovenskih deželah.«

Zadnik je na istem zboru ponovno poudarjal, »da se bodo slovenski delavci šele tedaj bolj zanimali za gibanje, ko bodo imeli svoj tisk, ki jih bo izobrazeval. To ne velja samo za Ljubljano in Trst, ampak za vso Kranjsko, Koroško, Štajersko, Goriško in Istro.« Izvajal je nadalje, da se je »v smislu hainfeldskih sklepov kot zastopnik iz Ljubljane čutil dolžnega, zagotoviti tudi slovenskim delavcem tisk, posebno ker je bilo tudi v Št. Vidu (prva deželna konferenca avstrijske socialne demokracije po hainfeldskem zboru l. 1890 v St. Veit an der Glan — op. pisca) sklenjeno, da se mora za alpske dežele brezpogojno ustanoviti slovenski list. Hoteli so pridati graškemu listu slovensko prilogo, toda ta načrt se je izkazal kot neizvedljiv; zato smo šli v Ljubljano in nato v Trst. Nismo mirovali, kajti dolžnost vsakega razredno zavednega delavca je, da pouči ljudstvo o vladajočih razmerah, zlasti, če so za delavski stan tako

žalostne, kakor so pri nas, kjer se je celo vlada čutila dolžno, da nakrmi 35.000 ljudi na Dolenjskem s koruzo. Nastopili smo za delavski list, ker ne smemo dopustiti, da ne bi med prebivalstvo, ki šteje dva in pol milijona, zanesli naše ideje. Cenjeni sodrugi! Nastopite z nami skupaj za obstoj slovenskega delavskega lista, kajti pri nas je naravnost nemogoče agitirati z drugimi sredstvi. Ne sme se pozabiti tolika delavska množica, kakršna je naša. Dodatno predlagam, da se slovenski tisk kot važno in brez dvoma hvaležno agitacijsko sredstvo kolikor le mogoče podpira.«

Ljubljanski delavci so po prvem neuspelem poskusu, da bi ugnali politično oblast in prodrli s svojim listom, začeli l. 1890 znova sklicevati shode, na katerih so žigosali nezakonito postopanje oblasti in znova začeli zbirati skromna denarna sredstva za svoj list. Jeseni l. 1890 so sklicali shod v pivarni Schreiner v Ljubljani (Trubarjeva 41 — op. ured.) in na njem poročali o političnem položaju in o akciji za list. O tem shodu je takratni policijski komisar Robida obširno poročal mestnemu prezidiju in deželni vladi. V svojem poročilu navaja, da so govorniki na shodu poudarjali potrebo, da začne delavstvo kljub vsemu izdajati slovenski list, ki bo pojasnjeval delavcem program socialno demokratične stranke in branil njihove interese. V svojem poročilu omenja nadalje, da je na shodu govoril tudi Zadnik in predložil resolucijo, ki so jo navzoči odobrili. Resolucijo, ki jo je Zadnik napisal s svinčnikom, je komisar Robida priložil svojemu poročilu. Glasi se: »Današnji ljudski shod v Šrajnerjevi pivarni v Ljubljani izreka odboru za izdajanje slovenskega delavskega lista »Delavski list«, kateri bi moral iziti 14. avgusta 1890, kar pa vlada ni pripustila, popolno zaupanje o postopanju in o uporabi za to namenjenega denarja.

Nadalje izreka shod, da je slovenski delavski list neobhodno potreben ter da je dolžnost delavstva, podjetje za ustanovitev takega lista z vsemi sredstvi podpirati, in to tudi, ako se ustanovi kje drugod nego v Ljubljani, ter da se imajo vsi za to namenjeni denarji neobhodno določenemu odboru oddati, toda s tem pogojem, da so izdajatelji izključno delavci.«

Na podlagi tega važnega, edinega izvirnega dokumenta iz tiste dobe si danes lahko ustvarimo jasnejšo sliko o akciji takratnih pokreniteljev prvega slovenskega delavskega lista. O »Novem času«, ki je izšel, kakor smo že omenili, 7. nov. 1889, vemo le to,

Današnji ljudski shod v Schreinerjevi pivarni v Ljubljani iznaka odbor za izhajanje slovenskega delavskega lista "Delavski list" kateri bi bil imel iziti 14 avgusta 1890. kar pa ni bilo mogoče, ker je bilo potrebno napraviti novo kampanjo, o postoparstvu in o uporabi zate namenjega denarja. Nagalje iznaka shod da je slovenski delavski odbor potrebno, ter da je dolžnost delavstva podjete za ustanoviti ter ta delavski list. ... mi sudslovom ... in to tudi ako se ustanovi ... in da se v Ljubljani, ter da se ... za vsi ... zato namenjemo denarje ... dolžnostim odborom oddaji ... s tem progajem da se izdajati ... ključno delavci

Faksimile resolucije delavskega shoda v Schreinerjevi pivarni o izdajanju slov. delavskega lista iz jeseni 1890 (rokopis Lud. Zadnika)

kar o njem piše »Slovenski Narod« z dne 6. novembra 1889, da bo namreč začel izhajati v Ljubljani socialno demokratičen list pod navedenim naslovom, 7. novembra pa, da je »Novi čas« sicer izšel, da pa je bil v celoti zaplenjen. Od tega prvega delavskega lista se ni ohranil noben izvod in nekaj časa je bilo celo sporno, če ni morda izšel pod naslovom »Zora«. Iz te resolucije pa je razvidno, da so ljubljanski delavci po ponesrečenem poskusu z »Novim časom« nadaljevali akcijo z namenom, da bi izdali nov list pod naslovom »Delavski list«, ki bi moral iziti 14. avgusta 1890, da pa jim oblast tega ni dovolila, ali pa ga je tudi v tem primeru takoj v celoti zaplenila. Iz resolucije je tudi razvidno, da so se delavci začeli ukvarjati z mislijo, da bi list izdajali drugje izven Ljubljane, kjer bi bila politična oblast manj topa in reakcionarna, v tem primeru v Trstu, kakor se je pozneje tudi zgodilo. Dejansko je »Delavski list« začel končno izhajati v Trstu, in sicer 2. oktobra 1890. Izšlo je vsega 9 števil, zadnja 12. marca 1891. Izhajal bi bil najbrž še nadalje, če bi me bil ta skromni list ljubljanski politični oblasti tako zelo na poti.

Da so pri drugem poskusu, da bi izdajali, kakor je zdaj iz Zadnikove resolucije točno razvidno, v Ljubljani svoje glasilo pod naslovom »Delavski list«, naleteli znova na vse mogoče težave, je razvidno iz drugega dela Zadnikovega poročila na omenjenem II. zboru avstrijske socialno demokratične stranke. Iz tega poročila je hkrati razvidno, da je ljubljanska oblast vplivala tudi na tržaško. Zadnik pravi: »Drugi poskus z našim listom je zadel spet na znane težave in urednika so proglasili spet za nesposobnega in nezadostno izobraženega.« Zahtevali so od njega pričevalo, ki ga ni imel in zato lista niso dovolili. V Trstu se nam je posrečilo ustanoviti list, a tudi tam so bile hude težave. Ljubljanska oblast, ki je tajno proglasila tudi neke vrste izjemnega stanja, je povzročila, da nam je tudi tržaška oblast gledala na prste bolj kot prej. List so pozneje zelo pogosto zaplenili in sploh otežkočili vse redakcijsko delo. V slovenskih deželah je zaradi tega sovražnega stališča oblasti do nas nastala marsikje v delavskih vrstah bojazen, da bi se nam priključili. Kljub temu se nam je s tem listom posrečilo, pridobiti znatno število pristašev med slovenskimi delavci ...

Iz Zadnikove resolucije lahko tudi ugotovimo, da je bil shod v Schreinerjevi pivarni, o katerem je brižno poročal komisar Robida (to poročilo je založeno v ljubljanskem Mestnem arhivu), v času med 14. avgustom 1890, ko bi moral »Delavski list« iziti v Ljubljani, in 2. oktobrom 1890, ko je začel izhajati v Trstu.

Slovenski delavci so vodili skoro dve leti vztrajno akcijo za svoj prvi socialistični list in še od tega lista je ostalo le devet števil. Šele l. 1893 so ga nato lahko začeli znova izdajati pod naslovom »Delavec« in tudi s tem listom so romali iz Ljubljane v Zagreb, iz Zagreba na Dunaj. Kljub vsemu so končno le uspeli in si sčasoma ustvarili svoj stalni delavski tisk.

LITERATURA

»Socialistično gibanje v Sloveniji (1869–1920), V. tom, stran 5, 6, 11 in 42. Anton Kristan: »O delavskem in socialističnem gibanju na Slovenskem«, stran 123 in 154. Cvetko Kristan: »Šestdeset let slovenskega socialističnega tiska«.

PRVI SLOVENSKI SOCIALNODEMOKRATSKI LIST

»NOVI ČAS«

DUSAN KERMAUNER

Ta članek smo prejeli po tem, ko je bil prejšnji prispevek R. Golouha že sprejet za tisk. Ker obravnavata oba avtorja isto vprašanje, a D. Kermauner upošteva nove viře, objavljamo oba članka v isti številki. — Op. ured.

I.

Na zemljevidih iz preteklih stoletij so bile na mestih tedaj še neraziskanih pokrajin na izvenevropskih zemljinah bele lise; o njih je bilo znano le, da se tam in tam raztezajo, ne pa tudi, kje se v njih dvigajo gorovja, kje so jezera in kje teko reke, kje so naselja in kako so povezana s potmi. Takšna neraziskana »pokrajina« — bela lisa v zgodovinopisju slovenskega delavskega gibanja — je še do danes neproučeno skoraj desetletno razdobje, ki je poteklo od celovškega procesa zoper Franceta Železnikarja in »krvavce« leta 1884 pa do prvega trajnejšega slovenskega socialnodemokratskega glasila »Delavca« jeseni 1895. O teh prvih časih slovenske socialne demokracije je bilo sicer zapisanih nekaj skupih spominskih podatkov, med katerimi pa je bilo mogoče le dva brez pristavljenih vprašajev vnesti na belo liso: 1. da sta bila na ustanovnem kongresu avstrijske socialnodemokratske stranke v Hainfeldu konec 1888 dva ljubljanska delegata, Karl Kordelič in Ludvik Zadnik, ki sta tam prejela od dr. Viktorja Adlerja neko denarno vsoto za ustanovitev slovenskega socialnodemokratskega lista, in 2. da je Ludvik Zadnik v času od jeseni do spomladi 1891 izdal v Trstu nekaj številke »Delavskega lista«. Ostali podatki — o poskusih ljubljanskih socialnih demokratov ustanoviti list — pa so bili protislovni ali sploh negotovi; iz njih je bilo sicer nujno sklepati, da je takšen list v Ljubljani izšel, ni pa bilo moč razbrati, ali je izšel samo en list ali dva in koliko številke naj bi bilo izdanih v prvem in v drugem primeru ter kdaj naj bi bile izšle. Ker se nihče ni lotil sistematičnega iskanja prvotnih virov, smo se začasno skušali »znajti« v tej zmedi z — ugibanji, ki so bila deloma hudo primitivna. Eno takšnih ugibanj, ki je še pred dvema letoma skušalo zanikati medtem zatrdno ugotovljeno ime prvega slovenskega socialnodemokratskega lista »Novi čas« in vzdržati leta 1912 po nemarnosti zagrešeno zamenjavo tega imena z imenom lista »Ljudski glas« iz let 1882—1885, me je takrat naravnost izzvalo

k polemiki¹, ki pa je bila zame predčasna, ker se dotlej še nisem mogel lotiti metodičnega raziskovanja začetkov slovenske socialne demokracije v letih 1887 do 1895 in seči po temeljnih virih in pričevanjih o prvih slovenskih socialističnih listih. To predolgo odlagano delo pa je končno le prišlo na vrsto. Najprej sem po vrsti predstavljal v Ljubljani dostopni tisk slovenskega ozemlja tistih let, nato še avstrijski, predvsem nemški socialnodemokratski tisk, in v obeh skrbno iskal odmeve in omebe prvih slovenskih socialističnih listov, končno pa sem šel tudi v arhive politične uprave po ohranjene uradne akte o ustanavljanju, plenjenju in prenehanju teh listov. In trud je bil poplačan: kolikor bolj sem z delom napredoval, tem bolj je izginjala »bela lisa«. Mučna prizadevanja delavskih ustanoviteljev in urednikov prvih slovenskih socialističnih listov so se mi živo pokazala v vseh zanimivih, za dobo in ljudi značilnih podrobnostih, nejasnosti so se razjasnjevale, protislovja razreševala. Ljubljanski »Novi čas« in tržaški »Delavski list« sta mi prenehala biti prazni bibliografski imeni, med njima dotlej domnevana ljubljanska »Zora« pa se je razkadila v nič, ko sem ugotovil, da se drugi slovenski socialnodemokratski list, ki so ga v Ljubljani hoteli avgusta 1890 izdati, a ki zaradi oblastvene prepovedi sploh ni izšel, ni imel imenovati »Zora«, marveč — »Delavski list«, in da je prav ta »Delavski list«, ki v Ljubljani ni smel iziti, nato izšel v — Trstu, kjer je v svoji predzadnji (12.) številki z dne 24. aprila 1891 privzel naslov ali podnaslov »Zora« tako, da se je imenoval bodisi »Delavski list Zora« ali »Zora, Delavski list«. A medtem ko nisem mogel najti prav nobene številke tega tržaškega lista, glede katerega je še preostalo protislovje v podatkih o njegovem drugem imenu, se mi je popolnoma posrečil lov za edino — zaplenjeno — prvo številko ljubljanskega »Novega časa«. Ustanavljanju, enkratnemu izidu in hitremu pokopu tega prvega slovenskega socialnodemokratskega lista je posvečen ta okrajšani odlomek iz večje študije o »Začetkih slovenske socialne demokracije v letih 1887 do 1895«.

Slovenski socialnodemokratski list mi prišel na dnevni red v javnosti šele z nastopom Karla Kordeliča na hainfeldskem kongresu,

kjer je »po nalogu svojih sodrugov« oznanil, da hočejo »ustanoviti slovenski strankin list za Spodnji Štajer, Koroško, Kranjsko, Goriško in Trste², ampak že tričetr leta poprej v Ljubljani na drugem javnem ljudskem shodu, ki so ga priredili ljubljanski socialni demokrati 2. aprila 1888 kot nadaljevanje prvega takšnega velikega shoda v tem letu. Ta prvi shod se je bil vršil 18. marca 1888, a se ni mogel izvesti do konca, ker ga je vladni komisar magistratni svetnik Matija Zamida razpustil in dal razgnati. Na dnevnem redu drugega shoda 2. aprila se je poleg točke, ki je bila prevzeta z dnevnega reda prvega shoda in ki se ji moramo tu iz prostornih razlogov ogniti, pojavila kot posebna točka »Tisk«, pri kateri je nastopil kot referent Josef Gans iz štajerskega Gradca in v svojem

nemškem govoru izjavil, da »je slovenski delavski list potreben³, da »je iz mnogih časnikov le redko mogoče izvedeti resnico, da vsak časnik vzdržuje svoje stališče in tako bralca enostransko poučuje«, ter nadaljeval: »Vsak časnik zastopa koristi svoje stranke. Delavci, ki tvorijo veliko stranko, tudi potrebujejo javnega glasila, ki naj bi zastopalo njihove koristi. Takšna glasila že imamo v nemščini, češčini in madžarščini, bilo bi zato zelo potrebno, da bi tudi delavci slovenske narodnosti imeli lasten slovenski list⁴.

Nato je še pred hainfeldskim kongresom na dveh zapovrstnih mesečnih sestankih ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva — 11. novembra in 8. decembra — bila na dnevnem redu točka »Delavski tisk«⁵. Domnevno so razpravljanja na teh

An die
K. K. Landesregierung
in Laibach.

Die gefertigten, nachstehenden
gemäß der Anzeige, laut Aufschrift:
— fassung, der
„Neue Arbeitervereinsammlung“
vom 25. März 1887, zur Gründung eines
Arbeiterblattes im slowenische Idiom.
Wahrscheinlich am 16. März 1887, im 6. Uf. abends
zusammen insid. mit dem Titel:

„Novi čas“

- I. Dieses Blatt, heißt am Beginn: „Dama-“
qualifizierte Handwerker und bezieht
sich mit wissenschaftlichen
Arb. Kalen.
- II. Zweck, zur Weiterbildung der Arbeiter
und ihre ^{heute} Bedürfnisse sind anzu-
weisen zu erfüllen.
- III. Neue fassliche jede Regionalen
Verfälschungen.
- IV. Dieses Blatt, kann politische Organ
für slowenische Arbeitervereine.

Die gefertigten, nachstehenden, die
K. K. Landesregierung, um
die Bewilligung zur Gründung
sollten Blatt, welches jeden
Monat zusammen zusammen kommt
und zwar: jeden ersten und
dritten Donnerstag im Monat
gedruckt werden in „Narodna tiskarna.“

Laibach den 15. April 1887.

Verantwortliche Redaktionen:
Franz Wank Pöfner
Kf. Pf. Polanastrasse N° 17.
Journaldirektor:
Karl Hordelie Pöfner
Kf. Pf. Floriansgasse N° 35.
Kraon Prokovic Plauderung
Kf. Pf. Jakobi platz N° 6.
Redaction und administration
Polanastrasse N° 17.
Laibach

dveh sestankih, o katerih nimamo poročil, služila pripravi delegatov na hainfeldski kongres, da bi tam čim boljše utemeljili potrebo po slovenskem socialnodemokratskem listu in dosegli na tem kongresu — kakor se je na njem izrazil Karl Kordelič⁶ — »dovoljenje za izdajanje lista«; seveda pa bistvo ni tičalo v »dovoljenju«, marveč v — podpori, ki so jo v ta namen potrebovali, kajti izključeno je bilo, da bi za ustanovitev lista potrebni denar spravili skupaj sami — ne toliko iz razloga, ker bi jih bilo premalo, ampak zaradi tega, ker so bili sami nemaniči, ki so se z delom svojih rok komaj sami preživljali.

S hainfeldskega kongresa, ki se je vršil od 30. decembra 1888 do 1. januarja 1889, sta se vrnila delegata Karl Kordelič in Ludvik Zadnik s 35 goldinarji v žepu, ki jih jima je izročil dr. Viktor Adler, izdajatelj in urednik dunajskega socialnodemokratskega tednika »Gleichheit« (»Enakost«), kot osnovno glavnico za ustanovitev slovenskega socialnodemokratskega lista; da je bilo teh goldinarjev ravno 35 in ne več ne manj, kakor so pozneje navajali po Kordeličevem in Zadnikovem spominu, nam pove prva številka »Novega časa« sama, ki v zaključku navaja »v podporo lista došle doneske« in med njimi na prvem mestu kot prvega in poglobitnega podpornika »Uredništvo »Gleichheit« z navedenim zneskom.

Po hainfeldskem kongresu so ljubljanski socialni demokrati priredili 10. febr. 1889 javen ljudski shod, na katerem sta o kongresu poročala Ivan Brozovič in Ludvik Zadnik, prvi slovensko, drugi nemško, in tudi v obeh jezikih prebrala hainfeldske sklepe, ki jih je nato shod odobril s sprejemom naslednje izjave: »Ljudski shod, zborujoč 10. febr. 1889 v Schreinerjevi pivnici, priznava, da sklepi socialnodemokratskega strankinega zbora v Hainfeldu ustrezajo koristi ljudstva, in se odločno izjavlja zanje.«⁷ V debati je takoj za Zadnikom govoril Franc Vovk in zlasti utemeljeval »nujno potrebo po slovenskem delavskem listu ter apeliral na zborovalce, naj se potrudijo, da bo list kmalu začel izhajati«⁸; vladni poročevalec pa je zapisal, da »je bila zaradi dosege pogojev za zboljšanje položaja delavcev predlagana ustanovitev političnega slovenskega lista«⁹.

Štirinajst dni pozneje, 24. februarja 1889 se je delavsko izobraževalno društvo na svojem »prostem (t. j. javnem) društvenem shodu« bavilo z vprašanjem »delavskega tiska« ali — bolje — »delavskega lista«¹⁰, a za 25. marec je Franc Vovk kot sklicatelj

prijavil »javen delavski shod«, na katerem sta bili na dnevnem redu kot prva točka »Sklepanje o ustanovitvi slovenskega delavskega lista«, kot druga pa »Izvolitev izdajateljskega odbora«¹¹. Poročilo o tem shodu v dunajski »Gleichheit« dosledno spreminja izraz »slovenski« v — »jugoslovanski delavski list« in pravi o referatu Franca Vovka, da »je jasno obrazložil, kako potrebna je ustanovitev jugoslovanskega delavskega lista, ter poudaril, da bo ta list silno orodje v naših rokah, s katerim bomo lahko energično odbijali vse sovražne napade«¹². Žal se nam v tem sestavku ni mogoče ustavljati pri zanimivi razpravi o smernicah lista, v kateri so sodelovali Karl Kordelič, Jože Gostinčar — prav tisti predilniški delavec, ki ga je štiri leta kasneje dr. Janez Evangelist Krek pridobil za krščanski socializem in napravil iz njega poglobitnega krščanskosocialističnega delavskega agitatorja in organizatorja —, Matija Kunc, ki je s svojimi izvajanci skušal uveljaviti neke krščansko-socialne smernice, kar pa je zbuvalo pri zborovalcih smeh, Ferdinand Tuma, Ludvik Zadnik in Albert Kordeš;¹³ ne moremo se pa ogniti poslednjemu govorniku Kordešu, ki je uvodoma povedal: »Po dolgem popotovanju sem šele včeraj prispel v svoje rojstno mesto (Vaterstadt)«, toplo pozdravil ustanavljanje slovenskega delavskega lista, mu napovedal, da se bo moral boriti z velikimi težavami«, in je žel za svoje besede »veliko odobravnje«¹⁴. Pri drugi točki so bili izvoljeni v izdajateljski odbor: Franc Vovk, Franc Dhü, Karl Kordelič, Ivan Brozovič in Leopold Scharner. Takšen petčlanski odbor je bil izvoljen po poročilu vladnega komisarja¹⁵ in tako sta ga tudi prijavila istega dne 25. marca v posebni vlogi deželnemu predsedstvu predsednik shoda Ivan Brozovič in zapisnikar Franz Mikšovský¹⁶. Zato nas mora začuditi dejstvo, da je bil v poročilu o shodu, podpisanem od istega Franca Mikšovskega, ki je bil tedaj kot tajnik delavskega izobraževalnega društva hkrati ljubljanski dopisnik dunajske »Gleichheit«, v tem listu¹⁷ k petim izvoljenim članom izdajateljskega odbora dodan še — Zadnik z napačnim imenom »Johann« namesto Ludvik. Ker iz vrste dogodkov v naslednjih letih lahko zaključimo, da je bil dr. Viktorju Adlerju Ludvik Zadnik posebej pri srcu in da ga je — iz prav določenih razlogov, ki jih tu ne moremo razpravljati — imel za najbolj zanesljivega zaupnika med slovenskimi socialnimi demokrati, lahko domnevamo, da bi po njegovem mnenju Zad-

*Slavna e. k. državna vlada!
— Ljubljana.*

*Ustanov podpisani preporočamo pravi
slavna e. k. državna vlada, naj bi slavna
vlada blagovoliti dovolila, da bi smel iz-
dati slovenski socialni demokratični
list in sicer dvakrat na mesec, ter pod-
pisa svoje prošnje se sledicemu razlogi:
I. da se sedaj na Kranjskem mnogim de-
lavci niti jednega lista; katere bi jih ve-
del in spoznavanje njih stavnosti in tiste,
list bi bil na podlagi predloženega programa,
imenoval se bi, »NOVI ČAS«, in vključil bi
vsak prvi in tretji četrtek v mesecu, ter se
vestno držal političnega programa,
je podpisani katere priloga bi karie vse
svojega materinoga jezika v besedi in
pisavi, da mu bude mogoče, vsom raki-
vam zadovolje.
II. je eden na Kranjskem v mestu, kjer gove
bi bi star, eden ter vručen črnočrtnega
sbita in ima državljanske in tudi roblno
pravico.
III. je podpisani vskičen in veden v
vseh potrebah in tujih katere tariga
delavski ston, in v ovrzom no navedeni
razlogi, digne se tedaj preporočimo svoje
upludno prošnje ponoviti in pravi, naj
slavna e. k. državna vlada blagovoliti dovol-
liti, da bi smel izdati list so slovenske
delavci in sicer na zgori navedeni podlagi.
Katere bude gotovo v prid vsem delavcem.
Slavna e. k. državna vlada preporočimo in
ustanov podpisani
Franc Wouk
črnočrtni ministar
— Ljubljana, Polanski cesta št. 19*

Ljubljana 19. junija 1889.

Druga — slovenska — vloga za dovolitev »Novega časa«
z dne 19. junija 1889

nik moral biti član izdajateljskega odbora, a ker ni bil izvoljen, ga je kar sam pripisal k izvoljenim (pri čemer se je v imenu zmotil). Ne vemo pa, ali so ljubljanski socialni demokrati to Adlerjevo »izvolitev« že tedaj tudi upoštevali...

Z akcijo za list pa so bodoči izdajatelji začeli že pred shodom 25. marca, kajti v zagrebškem »Radničkem glasniku« je bil 30. marca 1889 objavljen z 19. marcem 1889 datiran »Poziv« iz Ljubljane, ki ga ponatiskujemo v celoti:

»Vriedni drugovi! Pošto je na skupštini (Parteitag) u Hainfeldu zaključeno, da se ustroji jedan jugoslavenski radnički list, to

je tomu listu po tej skupštini podieljena dozvola i obrečena [morda: obečana!] pripomoč. Mi s toga apelujemo na sve drugoveradnike, naročito jugoslavenske, neka im je dužnost i zadaća za taj list svojski raditi i da ga koliko je više moguće razprostrane i podpomognu, buduć da je to za obstanak njegov neobhodno nužno. Sva radnička društva uljudno se umoljavaju, da nastoje za nj se zauzeti, pošto je to stvar obćenita, stvar socialne demokracije.

Molimo one drugove, koji žele za taj list raditi, da nam za 14 dana jave, na koliko predplatnika možemo računati, da sa izdavanjem čim skorije odpočnemo. — Poblizje obaviesti sledje.

Sa socialno-demokratičkim bratinskim pozdravom za jugoslavenske drugove:

Franjo Wouk. «¹⁸

Hkrati je bil še naveden kot naslov, na katerega »neka se upravljaju pisma«: »Franjo Mikšovsky, Hilšerjova ulica br. 12, I. kat u Ljubljani (Kranjska)«.

V besedilu in objavi tega »Poziva« lahko ugotovimo prvi »jugoslovanski« bratski stik slovenske s hrvatsko socialno demokracijo.

Po avstrijskem tiskovnem zakonu je bilo treba nameravano izdajo vsakršnega lista (»periodične tiskovine«) vnaprej prijaviti z navedbo naslova, časov izhajanja, s »pregledom predmetov (programom), ki jih bo obravnaval«, ter z imeni in bivališči odgovornega urednika, izdajatelja in tiskarja. Dne 15. aprila 1889 so vložili Franc Vovk (Wouk), čevljar, stanujoč na Poljanski cesti št. 19, kot odgovorni urednik, in Karel Kordelič, čevljar, stanujoč v Florjanski ulici št. 25, ter Ivan Brozovič, krojač, stanujoč na Sv. Jakoba trgu št. 6, kot izdajatelj, naslednjo — v pravopisno in slovnično kaj slabi nemščini pisano — vlogo »visoki cesarsko-kr[aljevi] vladi v Ljubljani«: »Podpisani prijavljajo glede na sklep javnega delavskega shoda dne 25. marca 1889 o ustanovitvi delavskega lista v slovenščini, da bo ta list izšel 16. maja 1889 ob šestih zvečer pod naslovom »Novi čas«. — I. Ta list je na socialnodemokratiškem stališču in prinaša znanstvenim članke. II. Služi izobraževanju delavcev in smotru zboljšati in ohraniti njihov položaj. III. Ogibal se bo vsakršnega narodnostnega hujskanja. IV. Ta list je slovansko glasilo za slovansko delavstvo. — Podpisani prosijo visoko e. kr. vlado, da dovoli ustanovitev tega lista, ki bo izhajal mesečno dvakrat in sicer vsak prvi in tretji četrtek v mesecu. Tiskala ga bo, »Narodna tiskarna.«¹⁹

Na vlogi je uradni zaznamek z dne 18. aprila, da »se dostavi mestnemu magistratu v Ljubljani v izjavo o sposobnosti prijavljenega za odgovornega urednika periodičnega lista v smislu čl. 12 tiskovnega zakona«²⁰. Ta čl. 12 je zahteval od odgovornega urednika, da je avstrijski državljan, svojepraven in da stanuje v kraju izhajanja lista, ter je izključil tiste, ki so izgubili pasivno volilno pravico v občinske zastope zaradi zagrešenih kaznivih dejanj. Hkrati je deželna vlada poslala vlogo »v vpogled in izjavo mnenja, ali so kakšni zadržki proti izdajanju tega lista«, ljubljanskemu državnemu pravdnstvu, od katerega je že naslednjega dne prejela odgovor, da »ne more proti njegovemu izdajanju nič ugovarjati, ker ima urednik po čl. 12 tiskovnega zakona zahtevana svojstva«²¹.

A le do sem se je prva prijava »Novega časa« obravnavala formalno in stvarno zakonito. To mejo pa je prvi prestopil ljubljanski mestni magistrat, ki mu je načeloval župan Peter Grasselli, eden prvakov slovenske narodne stranke. V odgovoru na dostavljeno mu prijavo »Novega časa«, podpisanim od magistratnega ravnatelja Vončina dne 27. aprila 1889, je magistrat sporočil deželni vladi »na temelju izvršenih poizvedb«, »da je v Višnji gori rojeni in tja pristojni, a že vrsto let tukaj na Poljanski cesti št. 19 stanujoči, 38-letni, poročen Franc Vovk (Wouk) obiskoval le dvorazredno normalko [= osnovno šolo] v Višnji gori in da razen znanja branja in pisanja nima prav nobene višje znanstvene izobrazbe«. Iz te ugotovitve je izvajal magistrat takoj zaključek, da »je zato docela nesposoben, da bi prevzel uredništvo lista, za katerega gre«. Avstrijski tiskovni zakon se v čl. 12 ni prav nič menil za šolsko izobrazbo ali splošno izobraženost odgovornih urednikov in zaradi tega rezultati poizvedb ljubljanskega magistrata v tem pogledu niso imeli prav nobene pravne veljave. Toda slovenski buržoaziji ni nič kaj dišalo, da bi slovenski delavci začeli dobivati v roke slovenski socialistični list, in je zato v svojem — Grasselli-Vončinovem — odgovoru to tudi odkrito sporočila kranjskemu deželnemu predsedniku baronu Andreju Winklerju ter mu hkrati tudi ponudila gradivo, s katerim bi se ta list pravno, čeprav ne tudi zakonito, mogel preprečiti. Zato je organ mestnega magistrata vrhu gornjega »imel še za svojo dolžnost, poudariti, da je Vovk zelo aktiven član delavskega izobraževalnega društva, da pripada anarhistični [!] stranki in da izrablja vsako

priložnost, ki se mu ponudi, za hujskanje delavcev, ki jih označuje kot sužnje, proti podjetnikom in proti kapitalu«, končno pa je še omenil — nekako le mimogrede — da Vovk, kakor se govori, pravzaprav ne bo urednik listu, ampak bo »za urednika posodil samo svoje ime«, medtem ko »je za dejanskega urednika izbran stavec Albert Kordeš, človek, ki je zelo nevaren tuji lastnini in ki je bil zaradi zločina, tatvine in goljufije že ponovno kaznovan«²².

Medtem ko je bil na »javnem društvenem shodu« delavskega izobraževalnega društva 28. aprila na dnevnem redu zopet »Delavski list«²³, je imel deželni predsednik baron Winkler pač že v rokah magistratov odgovor od prejšnjega dne, ki je bil pravzaprav z močnimi argumenti podprl apel nanj, naj odkloni dovoljenje za izhajanje slovenskega socialističnega lista. In Winkler ni izvrševal toliko voljo osrednje vlade na Dunaju, kolikor je upošteval željo »političnega naroda« na Kranjskem, ko je dal nalog, naj se z razlogi, ki jih je prijavil ljubljanski magistrat, odkloni dovoljenje za »Novi čas«. To odločitev je deželno predsedstvo sporočilo Francu Vovku 1. maja 1889 v naslednji obliki: »Ker iz pribavljenih poizvedb izhaja, da ste obiskovali le [!] drugi normalni razred v Višnji gori in razen znanja branja in pisanja nimate nobene višje znanstvene izobrazbe, zato niste sposobni prevzeti uredništvo periodičnega lista, in ker se tudi sliši, da boste nameravanemu uredništvu samo posodili svoje ime, glede na določbo čl. 11 tiskovnega zakona ni mogoče ugoditi Vaši vlogi in dovoliti ustanovitve lista z naslovom »Novi čas.«²⁴ Z vsebino tega odklonilnega odgovora na vlogo Franca Vovka je deželno predsedstvo isti dan seznanilo tudi državno pravdnštvo.²⁵ Pripomnimo naj samo še, da v čl. 11 tiskovnega zakona ta odklonitev ni imela prav nobene opore!

Domnevati moramo, da je Vovk po prejemu odklonilnega odgovora ali prepovedi »Novega časa« poizvedoval, komu naj bi po govoricah, ki se v njem omenjajo, posojal svoje ime, in pri tem izvedel, da pripisujejo bodoče urejanje »Novega časa« Albertu Kordešu, hkrati pa tudi novico o umazani preteklosti tega moža, ki je bil svoje kriminalne pustolovščine in sledeče jim kazni na delavskem shodu 25. marca prikazal kot »dolgo popotovanje«. Vsekakor je še tisti mesec odposlal tajnik ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva Franz Mikšovsky dunajski »Gleichheit« v objavo naslednje z imenom podpisano »Svarilo«: »Po

A

Program lista »Novi čas«

- 1. List je slovenski social-politični organ v poduk slovenske delavske stranke; stoji na podlagi social-demokratske stranke.*
- II. Služil bode delavski stranki v vednost, razvijanje vsebinske delavskega stanu ter bode tudi pospeševal vsakovrstne vednostne članke.*
- III. Gledal bode delavsko stanje izboljšati v tovarnah in sploh povsodi. Zanimival se bode kot za red proti tlačanju delavca ter se posluževal pomoči obrtnega nadzornika.*
- IV. Vzdrževal bode red pri delavski stranki proti vsakemu nacionalnemu prepiru in bode kot tolmač med slovenskem in nemškim jezikom.*
- V. Zanimival se bode z raznovrstnimi pesmami, pojasnil vsakovrstne dopise in oznčila.*
- VI. Nabiral bode za agitacijski fond, podporo za razširjanje tega lista, podporo za revno društvo strajkajočih delavcev in po pregrešnih političnih zelnarjih.*
- VII. List bode v slovenskem jeziku, razli bode vsak teden trije besede, ahajah bode dvakrat v mesecu to je vsaki prvi in tretji četrtek v uradni urah poslovan, ahajah bode prvotat 4. julija 1889.*
- VIII. Uradnik lista je Franc Vovk;*

Karl Kordelič, Ivan Proxovič odgovarjajo.

List, Narodna tiskarna.

Pradružstvo in spravništvo

Polnosta ceste št. 19. v Ljubljani

Franc Vovk uradnik

Planška cesta št. 7.

Iskrajatelstvo.

Karl Kordelič Planška cesta št. 135

Ivan Proxovič Planška cesta št. 16

Program časopisa »Novi čas« (priloga drugi vlogi z dne 19. junija 1889)

nalogu delavskega izobraževalnega društva v Ljubljani svarim s tem vse delavce in delavska društva pred nekim Albertom Kordešem, stavcem, ki se kot lopov potika nezaposlen okoli in se prebija s sleparjenjem. Ta človek se je znal s svojim priliznjenim obnašanjem udomiti v tukajšnje delavsko društvo, da ga je sprejelo tudi za člana, a njegov namen je pri potikanju iz kraja v kraj delavce in delavska društva še bolj oropati. To naj služi vsem sodrugom v svarilo, da jim ne bo potrebno isto izkustvo.²⁶

Ko je bil tako Albert Kordeš, ki nemara sploh ni bil nikdar namenjen za dejanskega urednika »Novega časa«, javno izločen, se je Franc Vovk še oborožil s — spričevalom o znanju slovenščine, s katerim

je upal izpodbiti docela nepostavno tezo prepovedi o njegovi nesposobnosti za urednika slovenskega lista. Nato so Franc Vovk, Karel Kordelič in Ivan Brozovič 19. junija 1889 ponovili svojo prošnjo »Slavni c. kr. deželni vladi v Ljubljani«. Vlogo so napisali na novo, tokrat slovensko:

»Udano podpisani preponižno prositi slavno c. kr. deželno vlado, naj mi slavno ista blagovoliti dovoli, da bi smel izhajati slovenski social-demokratski list in sicer dvakrat na mesec ter podpira svojo prošnjo se sledečimi razlogi:

Ker do sedaj na Kranjskem nimajo delavci niti javnega lista, kateri bi jih vedril v spoznavanju njih stanu in teže;

list bi bil na podlagi priloge A, programa, imenoval se bode »Novi čas«, in izhajal bode vsak prvi in tretji četrtek v mesecu; ter se vestno držal priloženega programa;

je podpisani kakor priloga B kaže več svojega materiniga jezika v besedi in pisavi, da mu bode mogoče, vsem zahtevam zadostiti;

je rojen na Kranjskem v mestu »Višnji gori«, 38 let star, oženjen ter izučen čevlarskega obrta in ima državljansko in tudi volilno pravico.

Ker je podpisani izkušen in zveden v vseh potrebah in težnjah katere tarejo delavski stan, in z ozirom na navedene razloge, drzne se tedaj preponižno svojo uljudno prošnjo ponoviti in prositi, naj slavno c. kr. deželna vlada blagovoli dovoliti, da bi smel izdajati list za slovenske delavce in sicer na gori navedeni podlagi, kateri bode gotovo v prid istim delavcem.

Priloga A: Program lista »Novi čas«.

I. List je slovenski social-političen organ v poduk slovenske delavske stranke; stoji na podlagi social-demokratske stranke.

II. Služil bode delavski stranki v vednost, razvijanje izobraženost delavskega stanu ter bode tudi pospeševal [= priobčeval] vsakovrstne članke.

III. Gledal bode delavsko stanje izboljšati v tovarnah in sploh povsodi. Zanimival se bode za red proti tlačanju delavca ter se posluževal pomoči obrtnega nadzornika.

IV. Vzdrževal bode red pri delavski stranki proti vsakemu nacionalnemu prepiru in bode kot tolmač med slovenskem in nemškim jezikom.

V. Zanimival se bode z raznovrstnimi pesmami, pojasnil vsakovrstne dopise in oznčila.

VI. Nabiral bode za agitacijski fond, podporo za razširjanje tega lista, podporo za revno

družino štrajkajočih delavcev in po pregrešku političnih jetnikov.

VIII. List bode v slovenskem jeziku; rabil bode večkrat tudi tuje citate; izhajal bode dvakrat v mesecu, to je vsaki prvi in tretji četrtek v uradniških urah popoldne; izhajal bode prvokrat 4. julija 1889.

VIII. Uradnik lista je Franc Wouk; Karl Kordelič in Ivan Brozovič izdajateljna. Tiskarna »Narodna tiskarna«. Uradništvo in opravništvo Polanska cesta šte. 19 v Ljubljani.²⁷

Vloga s prilogo A, ki smo ju ponatisnili z vsemi njunimi slovniškimi in pravopisnimi napakami, je res izpričevala, da je Franc Vovk kaj slabo podkovan v knjižni slovenščini. Kaj drugega tudi pričakovati ni bilo mogoče ne samo pri Francu Vovku, ampak pri vseh vodilnih socialnodemokratskih delavcih po vrsti, da o nezavednih delavcih, ki si sploh niso prizadevali izobraževati se, ne govorimo. Jasno je bilo, da bi njihovi članki in dopisi le tedaj mogli iziti v knjižnem jeziku, če bi jih prej vzel v roke kakšen knjižne slovenščine vešč korektor, ki bi mu seveda delavci morali trud poplačati. Simpatizerjev med inteligenco ti prvi slovenski socialni demokrati niso mašli. Slovenski delavec je bil takrat še pravi paria — izven slovenske družbe in — »naroda«. Ko se je v svojih najboljših predstavnikih vzravnal ter si poskušal ustvariti glasilo, v katerem bi izrazil svoje male in velike težnje po zboljšanju svojega res suženjskega položaja in po drugačni družbi, v kateri ne bi bil več paria, ampak enakopraven in polnopraven družbenik, je moral občutiti ves prezir vladajoče družbe, ki ga je skušala upogniti in ohromiti s tem, da je krepila v njem čustvo manjvrednosti, češ kaj se boš ti, ignorant, ki niti svojega jezika ne znaš prav in dobro uporabljati, silil med pišočne in izdajal liste...

Takoj naslednji dan po prejemu vloge, 20. junija je državno pravdnništvo vprašalo predsedstvo deželne vlade, »ali so kakšni ugovori proti znova nameravanemu izdajanju »Novega časa«, in pri tem pripomnilo, da »s prošnji priloženim spričevalom o tem, da Vovk obvlada slovenščino, niso videti odstranjeni zadržki, nakazani« v odklonitvi z dne 1. maja.²⁸

Deželno predsedstvo se je odločilo, da Vovku izbije iz rok njegovo novo orožje. Obrnilo se je 26. junija na ravnatelja ljubljanskega učiteljišča Blasiusa Hrovatha in mu naložilo, da Vovkovo vlogo s priloga A (programom) in B (spričevalom o njegovem znanju slovenščine) predloži profe-

sorju učiteljišča Jakobu Praedici (Prediki) — tistemu, ki je bil Vovku napisal spričevalo — in ga opozori, da »je iz prošnje in priloge A razvidno, da izprašani Franc Vovk v nasprotju z izdanim mu spričevalom vsaj knjižne slovenščine ne obvlada«, ter da v ta namen priložene Vovkove spise vrne v dveh dneh.²⁹ A že naslednjega dne, 27. junija je Blasius Hrovath postregel c. kr. deželnemu predsedstvu z naslednjim odgovorom: »Izvršujé visoki nalog je udano podpisani profesorju Jakobu Praedici predložil spise, ki jih v prilogi vrača. Le-ta je v svojo opravičbo izjavil: Čevljar Franc Vovk je prišel k njemu na dom in ga zaprosil za spričevalo o znanju slovenščine. Vprašan, čemu ga potrebuje, ni hotel navesti pravega razloga. Vendar je Praedica na prigovarjanje čevljarja Franca Vovka končno privolil, da ga na svojem domu izpraša. Izid tega izpita je bil takšen, da je spoznal znanje slovenščine pri Francu Vovku kot zadostno za delavca, in mu je zato napisal spričevalo, ne da bi bil vedel, kako in čemu ga bo Franc Vovk uporabil. Udano podpisani je opozoril profesorja Jakoba Praedico, da njegovo ravnanje ni bilo popolnoma korektno, marveč takšno, da lahko škoduje ne samo njegovemu ugledu, ampak tudi ugledu zavoda, in mu je resno odsve-toval, da bi si v prihodnje še dovolil takšne izpite. Obljubil je, da se hoče točno ravnati po tem nasvetu.«³⁰

Na slovensko vlogo — na »ponovljeno prošnjo zaradi izdajanja lista »Novi čas« — je deželno predsedstvo 29. junija tudi slovensko odgovorilo preko državnega pravdnništva Francu Vovku, da »spričevalo, katero ste dobili od profesorja gospoda Jakoba Praedica o znanju slovenskega jezika, ni sestavljeno v smislu ministrskega ukaza z dne 27. decembra 1849 [sic!], št. 8432; vrhu tega po besedah imenovanega profesorja niste mu Vi povedali, čemu Vam je treba takega spričevala, in tako je gospod profesor Praedica menil, da je bodete rabili le v korist svoje čevljarске obrti. — Ne glede na to pa kaže ne samo vsebina, ampak tudi nepravilna pisava Vaših deželni vlad in c. kr. državnemu pravdnilstvu podanih vlog, da Vam manjka zmožnost potrebna za uredovanje javnega časopisa, ter da bi Vi morali urednikov posel prepustiti drugi, v ti stvari neodgovorni osebi, kar se pa ne strinja z dotičnimi zakonitimi predpisi. Po tem takem ne more deželna vlada z ozirom na določilo čl. 11 tiskovnega zakona odstopiti od svojega z razpisom z dne 1. maja t. l. št. 1045 naznanjenega odloka.«³¹

Tako je bil »Novi čas« že drugič prepo-vedan. Praedicevo spričevalo Francu Vovku o tem, da obvlada — višnjegorsko in ljubljansko — slovenščino, ne samo ni nič pomagalo »Novemu času«, ampak je posredno Vovku še »škodovalo« kot kandidatu za »časnikarja« pri prvem slovenskem socialnodemokratskem listu, ki vsaj z njim kot odgovornim urednikom ni mogel več upati na dovoljenje za svoje rojstvo.

(Zaključni II. del v naslednji številki)

OPOMBE

1. D. K.: »Prvi trije slovenski socialistični listi (Bibliografski in historiografski spodrsjlaji Cvetka A. Kristana)« v »Naših razgledih« II, št. 48 z dne 18. septembra 1954, str. 9-10, in D. K.: »Prvi slovenski socialistični listi«, prav tam III, v št. 4, 5 in 6 z dne 19. februarja, 5. marca in 19. marca 1955, str. 82-85, 106-107 in 129-130. — 2. »Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920«, Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, V. tom, Beograd 1951, str. 5. — 3. Po poročilu v dunajski »Gleichheit« (= Enakost), št. 17

z dne 28. aprila 1888. — 4. Predsedstveni spisi kranjske deželne vlade (v Državnem arhivu LR Slovenije), št. 832 iz leta 1888. — 5. Prav tam, prijavi mesečnih sestankov z dnevnim redom, št. 3026 in 3201 iz leta 1888. — 6. »Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920«, prav tam. — 7. Po poročilu v »Gleichheit«, št. 8 z dne 22. februarja 1889, in po poročilu vladnega komisarja v predsedstvenih spisih... št. 590 iz leta 1889. — 8. »Gleichheit«, prav tam. — 9. Predsedstveni spisi... št. 590 iz leta 1889. — 10. Prav tam, št. 434. — 11. Prav tam, št. 691. — 12. Gleichheit, št. 14 z dne 5. aprila 1889. — 13. Prav tam. — 14. Prav tam. — 15. Predsedstveni spisi... št. 750 (tu in v nadaljnjih opombah isto leto 1889). — 16. Prav tam, št. 741. — 17. »Gleichheit«, prav tam. — 18. Zagrebški »Radnički glasnik«, št. 6 z dne 30. marca 1889. — 19. Predsedstveni spisi... št. 1045. — 20. Prav tam, št. 947. — 21. Prav tam, št. 984. — 22. Prav tam, št. 1045. — 23. Prav tam, št. 1056. — 24) Prav tam, št. 1045. — 25. Prav tam, št. 984. — 26. »Gleichheit«, št. 22 z dne 31. maja 1889. — 27. Predsedstveni spisi... št. 1568. — 28. Prav tam, št. 1574. — 29. Prav tam. — 30. Prav tam, št. 1621. — 31. Prav tam.

POPRAVEK

V 1. št. letošnje »Kronike« se je v sestavek D. Kermaunerja: »O prvi stavki in o razmerah na Jesenicah pred začetkom političnih bojev« vkradla hujša napaka na str. 5 v 2. stolpcu, 5. in 4. vrsta od spodaj, kjer mora biti »sožitje slovenskih tržanov-narodnjakov s« »poštenimi« nemškimi fužinami«, namesto: »sožitje slovenskih in tržaskih [!] narodnjakov s« »poštenimi« itd. »

ZIDANI MOST V ZGODOVINI

IVAN MLINAR

I.

Ob izlivu Savinje v Savo je potujočim ljudem prav dobro znan kraj Zidani most. Naselbina je stisnjena med obrežja Save in Savinje ter strma pobočja gorskih vrst, ki spremljajo obe reki. Najbolj izrazita vzpetina je tu navpična ostra skala Klausenstein, ki štrli kvišku tik nad glavnim železniškim poslopjem ob zaključku Širskega hriba kot škrbina velikega zoba.

Zidani most je pravzaprav neznatna vas, saj ima komaj nekaj nad 300 stalnih prebivalcev; pač pa je »pričo« sotočja dveh rek in kot križišče cest in železnic kaj pomemben v prometnem pogledu. Prav zaradi prometne lege je imelo to sončno območje pomembno vlogo tudi v davni preteklosti.

Profesor Srečko Brodar je ugotovil, da se je v tukajšnji okolici človek zadrževal že v paleolitski dobi, ko je v jami na Njivicah pri Radečah odkril kosti jamskega medveda in izdelke človeške roke. V tej jami je bilo kostno orodje in kameni artefakti, ki so bili narejeni iz surovega naravnega materiala.¹

Na naselitev tega ozemlja pred prihodom Rimljanov kaže vrsta najdb, ki so jih odkrili razni nestrokovnjaki, med katerimi je bil zlasti delaven Jernej Pečnik. Vloga le tega kaj dobro označuje šolska kronika v Razborju, ki mu očita nestrokovnjaštvo in pohlep po dobičku. Kolikor smemo verjeti

Pečniku, je našel na hribu pri Radečah staro naselje, na več mestih v radeški okolici pa keltske grobove. V Svibnem je odkril grobišče in veliko gomilo. Več gomil je našel v gozdu pri Hotemežu in Brunku. Na mnogo grobov iz hallstattske dobe je naletel pri graščini Gomila poleg vasi Šmarčna, podobno je našel grobove tudi na Želbniku, pa prazgodovinsko gradišče nad vasjo Breg vrh hriba z imenom Gradišče². Ni izključeno, da je bilo prazgodovinsko gradišče tudi na mestu, kjer stoji danes pogorišče gradiča Ruda pod Lisco blizu Razborja. Še višje nad vasjo Lisca pa hribček Gradec spominja na staro bivališče pred davnimi stoletji. Nedaleč od Rude je nad zaseljem Križ gozdni rob z imenom Hrastje. Tod je odkril Pečnik pokopališče z žarami in lonci, tod so pa kopali tudi domačini, ki so raznašali predmete, od katerih je našel pot v mariborski muzej le lonec s tremi grbami iz črne zemlje.

Precejšnje število rimskih kamnov, ki so jih našli v bližnji in daljnji okolici Zidanega mosta, dokazuje, da je bila ta pokrajina obljudena tudi v rimski dobi. S hribov v območju Lisce, kjer sem omenil gradišča in gomile iz keltske dobe, so trije rimski kamni. Enega so našli v zaselju Polje z napisom: »Marco Ulpio Rutiliano, Mellaei Filio praefecto suo auspiciis divi Alexandri imperatoris in Persia feliciter pugnanti, co-

hors Tauriscorum haec posuit.« Spomenik so odpeljali okoli 1840 v Gradec. Po mnenju nekaterih je dobila graščina Ruda svoje nemško ime Ruth od tega M. U. Rutiliana; menda zato je postavil bivši lastnik Rude inž. H. Uhliř pred graščino spomenik v obliki obeliska in namestil ploščo z napisom, kakor je v originalu.

Napis na grobnem spomeniku, ki je bil najden v Henini, v severnem vznožju Lisce, je R. Knabl prečital takole: »Vibius Sabinus Veteranus Legionis Vae Macedonicae annorum LXV, Publius Paulinus vi (vus)«. Ta kamen bi utegnil biti pomemben, ker je imela peta macedonska legija svoje stalno mesto v Daciji, potem pa v Spodnji Meziji. Z omembo veterana Vibija Sabina je možno, da se je kakšen njen oddelek zadrževal tudi na naših tleh.

V naselju Znojile pa je zemeljski plaz 1904 odkril nagrobni kamen dvema priletinima ženskama Celsili in Vabiniani.

V Loku je na severni strani župnišča vzdani kamen, ki je epigrafikom delal precej preglavic. Njegov napis karakterizira CIL kot težko čitljiv (*litteris pessimis et plene deformatis*). Pred sto leti sta se bavila z njim Wilmanns in R. Knabl. Končno ga je razvozljajl B. Saria in tekst objavil v »Antike Inschriften aus Jugoslawien«. V napisu je navedenih več imen roditeljev in otrok. Spomenik je važen v etnografskem pogledu. Med imeni so tudi taka, ki nimajo latinskega zvoka, kakor Couidiomiar, Nertomar in Sur. Ta imena so gotovo keltska. Otroci teh oseb, kot Piaiis Coudomari filius, Vibius Nertomari filius in Antia Suri Filia, pa imajo latinska imena. Iz tega sledi, da je v tej dobi na našem ozemlju keltski živelj še obstajal, bil pa je na direktni poti v romanizacijo; rimska oblast in kultura sta si že prisvajala keltsko mladino. Knabl postavlja ta spomenik v II. stoletje. Obravnavani spomenik je bil najden v Čelovniku nad Loko. Od tod je potekal še en kamen z napisom »Secio Maximi filius annorum IX«, ki se je pa izgubil.

Posebno važni so votivni kamni pri loški podružnici Sv. Jurij na Polju tik ob železniški postaji Breg, dalje v Radečah, pa na Savi — vasi nasproti železniške postaje Hrastnik na desnem bregu reke Save.

Pri cerkvi sv. Jurija sta v stebrih ob vhodu na pokopališče vzdana dva rimska votivna kamna, katerih napisov pa ni mogoče brati, ker leži napisna stran v notranjosti zidu. Napis je prebral sredi XVIII. stol. loški župnik Ivan Gajšnik in ga zapisal v »Compendiosa totius archiparochiae

Tyberiensis topographia«. Oba napisa je obrazložil B. Saria. Po njem se glasi napis v kamnu severnega stebra: »Savo et Adsalutae Caius Memmius VSLM«. Tekst v južnem stebri pa piše: »Adsallutae sacrum Lucius Servilius Eutyches (?) cum suis gubernatoribus votum solvit libens merito.« Oba spomenika sta posvečena vodnim božanstvom, eden Savusu in Adsaluti, drugi samo Adsaluti.

Na cerkvi v Radečah so vzdani trije rimski spomeniki, dva grobna in eden votivni. Slednji naj bi bil po Mantuaniju s tekstom »Savo et Atranti C(aius) J(ulius) J(ustus) V. S. L. M.« posvečen Savusu in Atransu, vodnemu božanstvu in zaščitniku suhozemne ceste čez Trojane. Po Mantuaniju so začeli šteti miljnike ob cesti, ki je vezala Trojane s Celejo in šla mimo Radeč v Neviodunum in dalje na vzhod, na Trojanah, zato je bilo božanstvo Atransu spoštovano tudi v Radečah. Drugače Saria. Kjer je Mantuani videl črko r, je Saria bral s; čez tretjo črko zadnje besede v prvi vrsti je namreč kamen odkrhnjen. Po Sarii se napis ne glasi Savo et Atranti, temveč Savo et Atsalutae.

Zahodno od vasi Save pri Hrastniku, kjer šumi Sava skozi Belo slapovje, je pod peščeno rižo Škarje majhna planota, na kateri so našli več rimskih kamnov. Od teh so trije posvečeni Adsaluti, eden Savusu in Adsaluti, eden pa Savusu. Zadnji je bil vzdani v železniško škarpo pod postajo v Hrastniku, kjer sta bila vzdana še dva druga rimska kamna. Na enem napis ni bil čitljiv, o drugem pa piše Knabl, da je dal neki barbarski nadzornik proge na njem izbrisati napis in ga je namestil kot nagrobni spomenik na širškem pokopališču.³

Vsi zgodovinarji, ki so se ukvarjali s proučevanjem teh spomenikov, so si edini v tem, da je Sava tudi v rimski dobi služila plovbi. Med temi kotlinami, v katerih so bila tri važnejša rimska mesta, Emona, Celeia in Neviodunum, se dviga razsežna gorska gmota, ki jo presekata dve pomembni reki, Sava in Savinja. Sava spaja Ljubljansko kotlinu s Krškim poljem, kjer je bil Neviodunum, Savinja pa Celeio in Savinjsko dolino s Krškim poljem. Sicer reki nista bili edina prometna pot. Emona je vezala z Neviodunom cesta čez Dolenjsko, s Celeio pa čez Trojane. Vendar imamo dokaze, da je bila razvita tudi plovba. Brodarji so postavljali zaobljubne kamne rečnim božanstvom za srečno prestano vožnjo. Največ votivnih kamnov je bilo najdenih pod Škarjami blizu Belih slapov, kjer je bila nevar-

nost največja. Ker so že na omenjeni planoti pod Škarjami izkopali precej opeke in rimske novce, bi mogli sklepati, da je tam stalo majhno svetišče, kamor so dedikanti postavljali votivne kamne. Da so votivne kamne dajali čolnarji, nam pove napis s Sv. Jurija, po katerem je izpolnil zaobljubo Eutyches s svojimi krmarji (cum gubernatoribus). Zaobljubljali so se Savusu in Adsaluti, obema ali samo enemu. Da je Savus reka Sava, obenem pa tudi njeno božanstvo, je znano. Kaj pa je Adsaluta? Ker se omenja v zvezi s Savusom, smemo

plovbo. Ob tej priliki so našli več rimskih novcev. Dva od teh sta prišla v roke dr. Kohna v Gradcu; po njem poteka eden iz dobe republike, drugi je iz časa cesarja Galijena (254—268). Domneva, da je bil tu »pons flumini impositus«, je bila torej potrjena. Vsiljuje se vprašanje, kod je vodila rimska cesta, ki ji je služil ta most. Logično bi bilo, da je šla na desni strani Save skozi današnje Radeče in naprej ob Savi navzdol. S tem v skladu bi bila tudi prvotna Mantuanijeva domneva, da je bil kraj na mestu današnjih Radeč naseljen že v rimskem

Pogled na Zidani most (posnetek izpred II. svetovne vojne)

misлити, da je tudi to neko rečno božanstvo, verjetno nekega Savinega pritoka, posebno ker je dedikant Lucius namenil svojo zahvalo samo Adsaluti. Ker najdemo ime Adsaluta le tukaj blizu izliva Savinje, je mariborski profesor Müllner sklepal, da je Adsaluta Savinja, dedikanti so pa bili verjetno Celjani⁴.

Obe reki se združita pri današnjem Zidanem mostu v kraju, ki je postal pomemben zaradi združitve obeh rek. Ta točka je postala zaradi sotočja križišče rečnega prometa med rimskimi mesti Celeia, Emona in Nevioudunum. Vse do današnje dobe je ostalo to nespremenjeno, samo da se je promet z vode prestavil na kopno, rečno strugo so pa nadomestile ceste in železnice.

Od kod pa ime Zidani most? Müllnerjevo domnevo, da je bil tod že v rimskem času most, je potrdila informacija, ki mu jo je dal 1873 zidanmoški poštni oficial Nost. L. 1834 se je namreč pokazal ob izredno nizki vodi na kranjski strani star mostni podpornik, ki so ga razstrelili, ker je oviral

čas, zakaj tako blizu izliva Savinje v Savo in mosta čez Savo so morale biti tod vsaj taberne in »praetoria«. Kasneje sicer je zastopal Mantuani v razpravi Trije neznani rimski spomeniki (GMS, 1913) drugo mnenje, da namreč rimska cesta ni šla skozi Radeče, temveč po štajerski strani do Krškega, tam pa čez Savo v Nevioudunum in naprej v Siscijo. Toda če bi bila rimska cesta res speljana ob levem bregu Save, bi most čez Savo ne imel smisla. V tem primeru bi moral biti zgrajen most čez Savinjo, o čemer pa ni sledu, pa tudi sicer ni na štajerski strani, ki je bila tod še v začetku XIX. stoletja neprehodna, nobenega sledu.

II.

Iz srednjega veka imamo zanesljiva poročila za Zidani most in njegovo bližnjo okolico šele iz srede XIII. stoletja dalje. Iz takratnih listin je razvidno, da je stal tedaj tu most, utrdba Klausenstein in pa cerkev sv. Egidija.

Stari rimski most je propadel če ne prej vsaj v dobi preseljevanja narodov. Srednjeveški most je stal mogoče prav na temeljih rimskega mostu. Inž. Heider, ki je zgradil prvi železniški most v tem kraju in vodil dela pri gradnji postaje, pravi, da so naleteli ob Savi na ostanke močnega in masivnega zidu, ni pa bilo nič tako oblikovanega, da bi lahko trdil, da je bil mostni opornik. Gradnja srednjeveškega mostu je v zvezi z Babenberžani, ki so postali 1192 štajerski vojvode in so imeli ob Savi in Savinji lastno imetje z upravnim in cerkvenim središčem v Laškem. V njihovi posesti je bila zelo važna prometna dolina, ki je vezala njihova lastna imunitetna zemljišča med seboj in omogočala dohod na ozemlja tujih dinastov južno od tod. Zaradi lažjega prehoda čez reko je dal zgraditi vojvoda Leopold VI. Babenberški 1224 srednjeveški most, ga primerno zavaroval ter mu dal nekatere privilegije. V spomin na ta dogodek je dal kovati tako imenovani mariborski pfenig. O nadaljnji usodi mostu vemo le, da je bil okoli 1442 porušen.

Babenberška posest je ob Savi segala do bližine Sevnice, ki pa je bila že v salzburških rokah. Babenberški so bili v tem predelu gradovi Ruckenstein ob Mirni, Žebnik, Radeče in nam že znani Klausenstein s svojim zaledjem v Širju ter vasi v območju teh gradov. Širša okolica v smeri Dolenjske je bila večji del v rokah drugih velikašev, kakor Višnjegorskih in Svibenjskih, ki so imeli svoje podložnike vse tja do Stične in Temenice. Na postojanki Novi grad (Erkenstein), na južnem slemenu nad Savo, pa so bivali ministeriali krških škofov. Babenberžani so po razmeroma kratki dobi izumrli (1246) s Friderikom III. Bojevitim.

Po izumrtju teh so prišli naši kraji v oblast češkega kralja Otakarja II. Ta je prisilil zadnjo Babenberžanko Agnezo, vnučkinjo Leopolda VI., vdovo po koroškem vojvodi Ulriku III. Spanheimskem, da se je pred sklenitvijo drugega zakona z grofom Ulrikom Vovbrškim odrekla vsem babenberškim alodom in vsemu zemljiškemu imetju na Koroškem (1270). Za odpoved se je morala zadovoljiti z letnim užitkom 962 srebrnih mark iz dohodkov štirih šefonatov v Laškem in v Žalcu ter z dajatvijo raznih gradov, med katerimi so v naši bližini navedeni Laško, Freudeneck pri Laškem, Sachsenwart pri Preboldu in Klausenstein. Pomagi Rudolfa Habsburškega nad Otakarjem (1278) je grofica Agneza proglasila izsiljeni sporazum s češkim kraljem za neveljaven in zahtevala od Rudolfa odstop njej

pripadajočih dežel in posestev. Do poravnave je prišlo 1279, ko je bila Agnezi priznana letna renta 6000 srebrnih mark, ki jih bodo dajali tudi dohodki gradov Laško, Freudeneck, Sachsenwart in Klausenstein⁶. Zidani most je s svojo utrdbo tako prišel v upravo koroških Vovbrških grofov, ki so imeli na slovenskem Štajerskem že razsežna posestva s središčem v Celju. Vovbrški so se tako ob Savinji prerinili v dolino Save, vendar so imeli na območju teh gradov le dohodke, upravo, sodstvo in lovske pravice, viteška posadka v gradovih pa je ostala v rokah habsburškega deželnega kneza. S tem je bilo preprečeno izoblikovanje samostojnega vovbrškega teritorija⁷.

Ko so izumrli Vovbrški (1322), so po desetletni borbi dobili njihovo premoženje lastniki gradu Žovnek v Savinjski dolini (1333), poznejši celjski grofje. Še bolj kot njihovi predniki so Žovneški težili za tem, da bi razširili svoje ozemlje. S Habsburžani so bili v začetku v dobrih odnosih. Pomagali so jim v boju z Luksemburžani na Češkem in z Anžuvinci na Ogrskem. Za pomoč v vojni, ki je bila cenjena na 870 mark, in za jamstvo nekega dolga v znesku 900 oglejskih mark, je dobil Friderik Žovneški od vojvod Albrehta in Otona 1336 v posest gosposčine Laško, Freudeneck, Klausenstein in Radeče za tako dolgo, dokler ne bo dolg poravnal, t. j. do izumrtja rodbine⁸. Gospodarji Celja so torej tako že drugič dobili v posest Zidani most in okolico.

Sto let kasneje pa je prišlo med Celjskimi in Habsburžani do hudega spora, iz katerega se je razvila dolgotrajna vojna med obema rodbinama (1437—1443). Tedaj je plenil poveljnik celjskih čet, češki najemnik Jan Vitovec, habsburško ozemlje in rušil gradove njihovih zaveznikov, krških škofov. Zavzel je tudi krško postojanko Novi grad med Radečami in Boštanjem. Zanimivo je, da se naselbina poleg razvalin starega gradu še danes imenuje Vitovec. Verjetno je celjska vojska imela pri obleganju gradu na tem mestu svoje taborišče, ljudstvu se je pa njen razbojniški poveljnik tako vtisnil v spomin, da je ta kraj dobil po njem ime.

Klausenstein se po letu 1336 ne omenja več. Pač pa pravi Celjska kronika, da so dali celjski grofje porušiti nek stolp pri Radečah. Ta stolp je brez dvoma Klausenstein. To se je zgodilo v času Vitovčevih bojnih pohodov okoli leta 1442, ko so porušili tudi most. V vojni med Celjani in Habsburžani je dal namreč grof Friderik

porušiti tudi nekaj svojih gradov, kakor Vojnik, Šoštanj in Katzenstein v Šaleški dolini, da ne bi prišli v roke sovražniku in mu služili za oporišče. Le tako je mogoče dati pojasnilo, zakaj so Celjani sami uničili tako važno postojanko, kakršna je bila most čez Savo z utrdbo Klausensteinom.

Prirodno zaledje Klausensteina je bilo že v oni dobi Širje. To je prijetna, od hribov zavarovana kotlina, v kateri so bila polja, travniki in gozdovi, s čimer so bili dani vsi pogoji za grajsko pridvorno gospodarstvo. Kakor je imel Klausenstein obrambno nalogo, tako je bilo Širje njegovo ekonomsko dopolnilo. Tu so se stekale tudi dajatve podložnikov, saj je bil to sedež šefonata. Ko je Klausenstein izgubil pomen in celo izgubil s površja, je obdržalo Širje svojo vlogo v fevdalnem gospodarstvu. Dobilo je svojo graščino, ki je kot gosposki dvor nadomestila nekdanji viteški Klausenstein.

Ko so izumrli celjski grofje (1456), je njihovo premoženje prišlo v roke Habsburžanom, s tem pa so dobili nazaj tudi gosposčine ob Savinji in Savi ter jih obdržali tako dolgo, dokler jih niso v denarni stiski zastavili, nato pa prodali drugim ljudem, ki so bili denarno močnejši od avstrijskih vladarjev.

Poleg gradov so imele v srednjem veku važno vlogo tudi cerkve. V južnem delu laške gosposčine je ustanovil vojvoda Leopold VI. Babenberški 1208 drugi samostan v Jurkloštru in ga bogato obdaril. Istega leta je bila zgrajena tudi cerkev v Loki pri Zidanem mostu, iz iste dobe pa je gotovo tudi cerkev sv. Egidija pri mostu ob izlivu Savinje v Savo. V loški cerkvi še danes lahko beremo napis: »Anno 1208 a Leopoldo cognomento Glorioso, Duce Austriae et Styriae, templum isthoc Divae Helenae sacrum unacum parochia erectum et fundatum est«. Na severni steni ladje sta še danes vidna portreta vojvode Leopolda VI. in njegove žene Teodore z napisom: »Leopoldus cognomento Gloriosus, dux Austriae et Stiriae, Helenae reginae Hungariae filius«. Pod sliko vojvodinje pa je napisano: »Theodora Manuelis Comneni Graecorum imperatoris filia, coniunx Leopoldi«. Na južni steni prezbiterija je bila nekdanj slika cesarja Konstantina z napisom: »Constantinus Imperator, divae Helenae filius«.

Po imenu patrocimija sodeč je dal vojvoda to cerkev zgraditi v spomin svoje matere Helene. Iz slik in napisov v cerkvi bi lahko sklepali, da je hotel Leopold s to cerkvijo proslaviti tudi svoje rodbinske

zveze s Carigradom. Njegova žena je bila hči bizantinskega carja Emanuela Komnena. V svoji krščanski vnemi se je ustanovitelj spomnil tudi davnega prednika svojega tasta na bizantinskem prestolu, za krščanstvo zaslužnega cesarja Konstantina, čigar mati Helena je kot svetnica v oltarju. V loški cerkvi sta torej prikazani babenberška in bizantinska slava, saj je sam Leopold VI. nosil pridevek »Slavni«.

Kljub temu, da omenja napis iz 1208 istočasno ustanovitev cerkve in župnije, loški duhovniki vse do konca XVIII. stoletja nimajo naslova župnik, ampak so le vikarji, podrejeni pražupniki v Laškem. Pač pa se omenja naslov župnik včasih pri duhovnikih Egidijeve cerkve Pri mostu.

O postanku te cerkve ne govori nobena listina. V loškem župnišču sta ohranjeni še dve risbi, kopiji iz Gajšnikove topografije, ki prikazujeta njeno zunanost. Ignac Orožen, ki jo je v zadnjih letih njenega obstoja tudi lahko videl, pravi, da so v njej dobro opazni znaki romanskega sloga in postavlja njeno zgraditev na konec XIII. stoletja ali najkasneje v začetek XIII. stoletja. Kakor vse kaže, je dal zgraditi cerkev sv. Egidija Leopold VI., ko je že malo prej to postavil most in ga zavaroval z utrdbo, saj je sicer v tej soteski težko zamisliti potrebo po cerkvi. Plemiško lastninska cerkev Pri mostu nastopa v listinah kot kapela s stalno nameščenim kaplanom, ki je imel vse pravice župnika. V listini iz 1269 se omenja »capellanus de Ponte« pred loškim vikarjem, kar znači, da je pomenil zidanmoški kaplan v hierarhičnem pogledu več kot vikar v sosednji Loki.⁹

Teritorij, ki je pripadal zidanmoškemu duhovniku, ni bil posebno velik. Gotovo je obsegal ozemlje na obeh straneh Savinje, na desni strani Save del današnje radeške župnije, pa levi breg Save do Slapa. Da je spadala takrat vinorodna naselbina Slap v današnji loški župniji pod skrbstvo duhovnika Pri mostu, dokazuje dejstvo, da je moral pogostiti župan ali gornik s Slapa tedaj, ko Egidijeva cerkev ni imela več stalnega duhovnika, mašnika, ki je prišel maševati k sv. Egidiju.

Duhovniku cerkve sv. Egidija je pripadala desetina v Trbovljah in v tamošnji okolici, na Slapu pri Loki, na Novem gradu, razen tega je pa imel še male služnosti v Loki. Po kasnejših podatkih je užival tudi posestvo dveh hub. Patronat nad kapelo so imeli prvotno seveda njeni ustanovitelji Babenberžani, kasneje pa njihovi dediči in nasledniki. Izrecno se omenja kot patron

tudi vojvoda Henrik Koroški, ki je po smrti kaplana Witigona 1331 predlagal patriarhu za novega kaplana Jakoba da Patavia in dal ob tej priložnosti cerkvi neke privilegije. Ta investicijska listina dokazuje, da je obdržal Henrik patronat nad Egidijevo cerkvijo tudi po 1311, ko je z izročitvijo Savinjske pokrajine tu in onstran Save Habsburžanom prenehala oblast goriško-tirolskih grofov na ozemlju ob Savinji in Savi. Papež Martin V. je izročil 1423 patronat nad to cerkvijo celjskemu grofu Frideriku II., ta pa ga je med 1423 in 1432 prepustil kartuzijanom v Jurkloštru potem, ko je po resignaciji duhovnika Petra Nikolaja da Luna postalo mesto vakantno. Čeprav je bila Egidijeva cerkev inkorporirana Jurkloštru, še dolgo ni izgubila stalnega duhovnika; obdržala ga je vse do začetka XVIII. stoletja. Toda dohodke od cerkve, desetino in pridelke od dveh hub, je sedaj spravljal jurkloštrski oskrbnik, kaplan je bil pa navezan na kartuzijane, ki so mu dajali tako malo, da je le s težavo shajal. Tako je cerkev sv. Egidija eksemptnost sicer de iure obdržala, toda njena samostojnost je bila le še formalna. Istočasno je pa postal loški vikar župnik, a 1426 je bil vrh tega še ustanovljen vikariat v Radečah, ki je bil podrejen župniku v Loki.

L. 1591 je prišel Jurklošter z vsem svojim premoženjem v last jezuitov, s čimer je pripadla borbenemu redu tudi cerkev svetega Egidija in njena posest. Odnosi med župnikom v Loki in jurkloštrsko upravo na Zidanem mostu pa niso bili vedno pristrženi. Ko je sestavljal župnik I. Gajšnik svojo pomembno topografijo laške nadžupnije, je obiskal tudi cerkev sv. Egidija, da bi jo popisal. Jurkloštrski oskrbnik Maksimiljan de Maurisberg in cerkveni ključar Janez pa mu nista dovolila stopiti v cerkev; tako si je mogel Gajšnik ogledati notranjost le skozi zamrežena okna. L. 1773 je bil jezuitski red razpuščen, njegovo premoženje v Jurkloštru pa je bilo s cerkvijo na Zidanem mostu izročeno študijskemu fondu. V zvezi s posegom cesarja Jožefa II. v cerkvene zadeve je bilo 1784 predlagano, da se z mnogimi drugimi cerkvami opusti tudi Egidijeva cerkev. Cerkev, katere premoženje je bilo 1807 ocenjeno na dobrih 500 goldinarjev, je bila skupaj z nekdanjim pokopališčem prodana kranjskemu navigacijskemu fondu, premožninne so pa dobile razne druge cerkve, med njimi tudi sv. Jurij v Polju in Razbor. Dne 25. novem. 1808 jo je laški nadžupnik Simon Fürpass eksektriral, s čimer je bila prepuščena svetnim namenom. S

francosko okupacijo (1809) je cerkev zopet pripadla avstrijanskemu erarju, ki jo je skupno z vrtom (prejšnjim pokopališčem) 1811 prodal za 424 goldinarjev c. kr. bančni administraciji. Nekdanja cerkev naj bi služila za carinarnico; kasneje je bilo poslopje preurejeno v skladišča za potrebe idrijskega rudnika. Skladišče je 1824 kupil zidarski mojster Anton Tessitorij iz Laškega, a ga je takoj nato prodal za 300 goldinarjev Antonu Jeretinu iz Celja. Ta je poleg cerkve postavil gostilno. Oboje je kupil 1826 na licitaciji Maks Posch, l. 1847 pa od njegove vdove Terezije Posch podjetje za gradbo južne železnice, ki je 1848 cerkev porušilo.¹¹

III.

Če se ima Zidani most in njegova okolica zahvaliti za svoj razvoj v davni preteklosti važni prometni legi, je njegov pomen tem bolj zrastel v novejšem času. Tod je bilo važno oporišče za plovbo z ladjami po Savi, ki je bila kaj živahna v času pred železnico, saj je bila to še vedno najlažja pot skozi našo deželo. Po Savi so vozili predvsem žito iz Hrvatske, vino iz okolice Brežic, Vidma in Krškega, iz Slavonije pa hrastove hlode za ladje v Trst. Na desnem bregu Save je bila vlačilna pot, katere ostanki so ponekod še danes dobro ohranjeni. Čolne so prvotno vlačili ljudje z vrvjo čez ramo, kjer je bilo pa obrežje zelo navkreber, je dobil gospodar ladje pri kmetih kak par volov na pomoč. Mladenice, ki so vlačili ladje, niso jemali k vojakom. Kasneje so uporabljali za vlačenje le vole. V ladje, ki so nosile 800 mernikov pšenice, so vpregli po štiri pare, za tiste z 2000—2400 mernikov pa 6—7 parov močnih volov. Ob progi so bile postaje za prepreganje in to v Boštanju pri Planincu, pri Mitovšku na Praprotnem, pri Trebežniku pod Mostovskim slapom pri Zidanem mostu, pri Belem slapu, Prusniku itd. Sode za vino so pošiljali navzdol kar brez ladij. Po 6—12 bariigel, kakor so te sode imenovali, so zvezali skupaj, nanje je sedel mož in krmaril. Še od svojih staršev sem si zapomnil pripovedovanje, kako se je razlegalo vpitje gonjačev in odmevalo pokanje bičev po dolini.

Te prometne zveze po Savi se je posluževal med drugimi tudi v izdatni meri idrijski rudnik, ki je pošiljal velike količine svojega blaga na vzhod, v Zagreb in naprej v Zemun. Iz nekega akta je razvidno, da je bilo 1585 naročeno državni komori, da izda upravi idrijskega rudnika dovoljenje za dobavo 50—60 volov in po-

trebnega lesa iz gozdov loške gosposčine za dobo 3 let. Les so potrebovali brez dvoma za izdelovanje ladij, vole pa za vlačenje ladij proti vodi. Prav zaradi tega prometa je dobil idrijski rudnik v začetku XIX. stoletja svoje oporišče na Zidanem mostu. Da je bil promet po Savi nevaren, kaže dogodek 18. nov. 1805, ko se je potopila zaradi hudega viharja in snežnega meteža med Zagorjem in Radečami idrijska ladja, natorvorjena z 250 q živega srebra in cinobra, pred Zagrebom pa še druga s težo 150 q tovara. Promet po Savi je bil tako živahen, da so mislili celo na poskusno vožnjo poštnih ladij od Ljubljane do Siska, kot je razvidno iz akta, ki ga je objavil Aškerc v Carnioli 1913. Vendar do realizacije ni prišlo. Saj bi trajala vožnja v ugodnem primeru od Ljubljane do Zagreba 3 dni, do Siska 5 dni, od tam nazaj pa 14 dni.

Promet po suhem je bil takrat kaj slabo urejen. Pred letom 1826 je vodila kopna zveza iz Laškega v Sevnico čez strm hrib Sv. Kristofa in od Verteč navzdol k Savinji; pred Rimskimi Toplicami se je cesta spet dvignila v precejšnjo višino in šla čez grmado do bližine Zidanega mostu, kjer se je spet spustila k Savinji. Na Zidanem mostu se je bilo treba prepeljati z brodom na kranjsko stran, od koder je šla cesta skozi Radeče mimo Hotemeža in Gomile v Boštanj. Pri Teriški vasi je moral popotnik spet z brodom na Štajersko in od tod v Sevnico. Druga, še težja pot je vodila iz Laškega čez hribe v Jurklošter, od tam pa ob gori Lisici v Sevnico. Neugodnosti teh težavnih poti so bile v gospodarskem in trgovskem pogledu že dolgo poznane. Najteže se je to občutilo, ko je bila Kranjska pod francosko okupacijo. Že čez Grmado ni bilo mogoče priti z vozom, naloženim s tovorom 10 q; na Zidanem mostu je moral voznik čez Savo in po triurni vožnji po francoskih tleh, je moral priti spet nazaj na avstrijsko ozemlje. — Od Loke do Vidma in Krškega sta vodili dve nadvse težavni poti, ena mimo Lisce, kjer se je priključila na že omenjeno iz Laškega, ena pa čez Jurklošter v Podsredo. Na tej poti ni bilo mogoče peljati tovara 10 q z dvema konjema brez priprege. Celjsko okrožje na jugu ni imelo na več kot 12 ur dolgi razdalji od Trbovelj do Vidma nobene praktične komunikacije, razen plovne Save ob meji. Zdrav razum je veleva, da bi bila cesta ob strmih bregovih Savinje od Laškega do izliva Savinje nadvse potrebna in tudi izvedljiva. Kot je našel poročilo v zapisnikih nekdanji zakupnik laške gosposčine Ignac Uhl, se je že

1778 govorilo o graditvi ceste do Zidanega mostu in sicer s pomočjo tlake in z denarnimi prispevki gosposčin, zaradi česar pa ni prišlo do izvršitve te zamisli.

L. 1778 je predlagal inž. Holzbauer cesto od Laškega čez Rimske Toplice in Grmado na Zidani most, od tam, pa čez Radeče, Št. Janž in Mokronog v Novo mesto. Cesta bi imela v vojaškem oziru velike prednosti, ker bi bila mnogo krajša kot pa iz Celja čez Ljubljano v Novo mesto. Tudi ta projekt je ostal v aktih. Ko je bila Kranjska še pod Francozi, je potoval nadvojvoda Ivan 1811 ob Savi in uvidel potrebo po zgraditvi ceste ob Savi od Loke do Zidanega mostu, od tam pa ob Savinji tako, da bi se obšla Grmada; okrožni komisar Baltazar Zirenfeld in inž. Münzel sta dobila nalogo vse potrebno pripraviti. Tudi tokrat se je pojavilo toliko težav, da je ostala izvedba le pobožna želja.

Srečno naključje je končno nepričakovano dovedlo do ugodnega rezultata. Spomladi 1815 je potovala od Save po Savinji navzgor do Celja komisija, obstoječa iz zastopnikov štajerske in kranjske dežele, ki ji je bil dodeljen od celjskega okrožja takratni okrožni načelnik Jožef Mayerhoffen. Komisija naj bi ugotovila, kako napraviti Savinjo plovno za večji promet. Spričo preračunane vsote 300.000 goldinarjev je pripomnil eden od komisarjev, da bo tako izvršitev težko doživel kdo od komisije in da bi bilo bolj pametno zgraditi na obrežju Savinje, ob kateri bi bila že tako potrebna vlečna steza, vozno cesto, kar bi bilo lažje in hitreje izvedljivo. Predlog je bil sprejet. Še isto jesen so začeli z delom. Po 110 delovnih dneh je bila cesta od La-

Skica cerkve sv. Egidija iz let 1740—1747, posneta od južne strani

škega do Zidanega mostu gotova. Stala je 32821 gld. 15 kr. Dne 15. avg. 1816 je bila slovesno odprta. Med Rimskimi Toplicami in Zidanim mostom, kjer je visoko skalovje segalo prav v Savinjo in je bilo delo najtežje, so namestili marmorno spominsko ploščo, ki so jo oskrbeli laški tržani na svoje stroške. Napis na plošči se glasi: Diese Strasse wurde unter der glorreichen Regierung seiner Majestät Franz I, unter der Landesverwaltung seiner Excelenz Christian Grafen von Aichold, unter dem Kreisverweser und k.k. Kämmerer Joseph von und zu Mayrhoffen, durch Mitwirkung der steiermärkischen Herren Stände gebaut von den Bezirken Cilli, Tüffer, Geyrach, Laak, Oberlichtenwald und Reichenburg MDCCCXVI.

Nadaljnje delo, ki je zahtevalo zgraditev mostu čez Savinjo in podaljšek ceste do Loke, je izdatno podprl nadvojvoda Ivan, ki se je osebno udeležil sej v Sevnici in na Zidanem mostu. L. 1823 je bila cesta od Zidanega mosta do Loke gotova, nato so začeli graditi most po načrtu okrožnega inženirja Friderika Bylofa, ki je tudi vodil dela pri gradnji. Ko so bili loki že skoro gotovi, je Savinja nenadoma tako narasla, da je odnesla loke in se dvignila še 6 čevljev nad projektirano višino mostu. Zaradi zvišanja podpornikov je bilo delo gotovo šele 1826. S tem je dobil Zidani most po stoletjih spet most, toda ne več čez Savo nego čez Savinjo. Stal je 30.820 gld. 42 krc. Graditeljem mosta so postavili kar dva spomenika. Na desni strani ob križišču cest je bil postavljen okusen okrogel paviljon na štirih stebrih z doprskim kipom nadvojvode Ivana iz litega železa z napisom: *Johanni archiduci Austriae benefico salutari pontis viaeque novae auctori providissimo incolae agri celejensis grati animi erga posuerunt 1826.* Pred levim privozom na most pa so postavili kip Janeza Nepomuka in namestili ploščo z napisom: *Annis 1825—1826 Francisco I. Austriae imperatore feliciter regnante incolae agrorum celejensis, tiberiensis, gairacensis, lichtenwaldensis, laacensis, raichenburgensis et rannensis, ut Croaciam inter Carnioliam Styriamque faciliior terrestri esset commeatus, communi impedio a Tiberii terminis juxta Savi Sanique litora ad vicum Laak per septemdecim passuum milia et Sanno flumine ponte lapideo juncto hanc viam rotabilem fecerunt, Francisco comite ab Hartig, provinciae praeside, Balthasaro de Zirnfeld, celejani circuli praefecto, Friderico Byloff totius operis architecto et curatoribus; Joannae Haendl de Rabensperg*

et Ignatio Uhl. Ave viator Utere felix et vale.¹² Nadvojvodov kip so 1918 ob razsulu Avstrije odstranili in shranili v kletnih prostorih ondotne šole. Med zadnjo vojno pa so bombe porušile šolo in pod ruševinami pokopale nadvojvodov kip; razrušile pa so tudi paviljon, kjer je bil kip prej nameščen. Spomenik Janeza Nepomuka, zaščitnika mostov, je stal še do jeseni 1949, vendar poškodovan zaradi bombardiranja.

Z železnico se je začela za Zidani most nova doba. Za nadaljevanje železnice iz Celja proti Ljubljani so vzeli graditelji v poštev dve varianti. Eno ob Savinji in Savi, drugo vzdolž velike ceste skozi Savinjsko dolino in čez gorski hrbet, ki loči Savinjsko dolino od Ljubljanske kotline. Čeprav je bila trasa ob Savinji in Savi dražja, so se odločili zanjo, ker je strmec ugodnejši in zato obratovanje cenejše. Za to smer so govorila tudi ležišča rud, zlasti premoga, obenem so pa predvidevali zvezo s Hrvaško, ki je železnici takoj zajamčila 1 milijon stotov tovara letno, ki je šel do tedaj po vodi v Ljubljano. Tako je bila železnica izpeljana skozi Zidani most. Z graditvijo so začeli na tem odseku 1845. Na Zidanem mostu so bile takrat štiri hiše z gospodarskimi poslopji, ki so jih vse podrli razen enega. Edino poslopje, ki je ostalo, je zgoraj omenjena gostilna, ki je stala poleg Egidijeve cerkve. Pri nasipavanju so jo zasuli do prvega nadstropja, dozidali in preuredili v službene namene železnice. Nekaj časa je bil v njej brzojavni urad, nato pa šola, zaradi česar se imenuje poslopje, ki je sicer označeno po zadnjem lastniku kot Pošetova hiša, tudi stara šola. Odkar je dobil Zidani most novo šolo, služi poslopje, ki mu bombni napadi niso prizanesli, za stanovanjske namene železničarjev. Prav tam blizu je bila kašča jurkloštrske kartuzije, malo zadaj pa hlev širske graščine; spredaj, sedaj že na prostoru prvega tira, je stal kozolec. Prav na mestu današnjega glavnega postajnega poslopja, pošte, perona in tirov je bila druga hiša s tremi gospodarskimi zgradbami, ki so bile vse že tako rekoč naslonjene na hrib. Ob pričetku železniških del je bila v tej hiši gostilna, kjer sta gospodinjala Marija Höfer v. Saalfeld in njena hči Marija Zörner. V gostilniški veži je bil na steni napis, ki je označeval najvišje vodno stanje Save, kar so ljudje pomnili. Tekst se je glasil:

»Da man gezählet siebzehn hundert Jahr und den 10. Oktober bei der Nacht war, kommt die Sau so hoch geruhen, bei der Thür ein, bei Fenster aus das End genuhmen. — 1700, renov. 1818.«

Napis je gradbenike opozoril, kako visoko stanje Sava lahko doseže; temu primerno so zato dvignili železniški nasip. — Drugi dve hiši z gospodarskimi poslopji, ena na desni, druga na levi strani Savinje, sta bili last slovenskih kmetov. Vse ostale hiše so zrastle med graditvijo železnice, oziroma kasneje.

Po načrtu inž. Pohlmyerja naj bi izpeljali železnico skozi to grlo tako, da bi premostili Savinjo na zgornji strani cestnega mosta s pomočjo poševnega mosta. Skozi hrib na desni strani Savinje naj bi izvrtali predor. Postaja naj bi bila nameščena v Suhadolu, zahodno od Zidanega mosta v smeri proti Hrastniku. Podobno je bila tudi hrastniška postaja prvotno projektirana na njivah kmeta Klembasa v smeri proti trboveljskemu predoru. Postaja je morala biti v neposredni bližini Save, ker so računali na prekladanje blaga z ladjem na železnico, dokler ne bo izpeljana železnica na Hrvaško. Upoštevati pa je bilo treba tudi priključek bodoče hrvaške proge. Po Pohlmyerjevem načrtu bi bilo treba zgraditi za priključek hrvaške proge čez Savinjo še en most in dovršen del proge od Savinje do postaje v Suhadolu.

Iz ekonomskih in prometnih ozirov so se končno odločili za mesto, kjer stoji danes postaja. Načrt višjega inženirja Hoffmanna je izkoristil prostor, kjer se dolina Savinje ob izlivu nekoliko razširi; Savinjo je premostil v prostoru same postaje. Tehnična izvedba zgradbe je bila zelo težka, ker je moral biti most zaradi velike krivine poševen, zavit. Za vsak obok je morala biti izračunana posebna konstrukcija; ker je most zgrajen iz kamenitih kvadrov, je moral biti vsak kamen obdelan po naprej določenem načrtu. V most je vgrajenih 1260 kvadrov. Most, ki je stal 403.348 gld. 10kr., je bil višek tedanje tehnike in je še danes občudovanja vreden. Radij njegovega loka meri 189 m, kar je največja krivina na vsej progii bivše južne železnice. Most je gradil po svojih načrtih inž. asistent Edvard Heider tri leta. Prva poskusna vožnja je bila na cesarjev rojstni dan 18. avg. 1849; v septembru istega leta je sledila otvoritev.¹³

Pri gradbi je bilo zaposlenih na stotine domačih in tujih delavcev, med katerimi je bilo mnogo Italijanov. Iz mrliških knjig je razvidno, da jih je precej pomrlo. Prebivali so po barakah in okoliških vaseh. V Šavni peči se še danes vidijo nekake kaverne, v katerih so imeli delavci svoje bedno stanovanje. Posebna delavska naselbina, imenovana Venezia (Benetke), je bila

tam, kjer stoja danes cementarna. Iz te dobe je pa tudi naselbina nad tovornim koldvorom, kjer so imeli italijanski delavci svoje barake. Naselje so imenovali Mailand (Milano). Ime se je ohranilo še potem, ko so barake pokupili železničarji in jih preuredili v hiše.

Ko je stekla železnica med Celjem in Ljubljano, je ladijski promet med Zidanim mostom in Zalogom prenehal, zato je pa postal bolj živahen med Zidanim mostom in Siskom ter Karlovcem. Na Zidanem mostu se je nastanila družba »Save Schiffart Gesellschaft«. Njene ladje, imenovane Sava, Ščuka, Sv. Martin, Marija i. pd. so nosile po 2000 dunajskih stotov; vanje so vpregali 12—14 parov volov. Blago, ki so ga na Zidanem mostu pretovarjali na vlake, so preskrbovali špediterji po ladjah in vozovih. Cesta Zidani most—Sisak je bila vedno polna voznikov. Na Zidanem mostu se je kar trlo brodnikov, voznikov, nakladalcev, železničarjev, rokodelcev in drugih delavcev. Mnogo ljudi je bilo zaposlenih tudi pri vzdrževanju ceste, obsavskega nabrežja in njegovih naprav. Ko pa so odprli hrvaško železnico Zidani most—Sisak 1. okt. 1862, je vse to nenadoma prenehalo. Kar je bilo ladij v dobrem stanju, so jih lastniki prodali na Donavo; vozniki so podobno prodali konje in vozove. Dve hiši v Račici imata še danes strop iz lesa preostalih ladij.

Zaradi prometnih zvez in bližine premoga je bil Zidani most tudi v tej dobi primeren kraj za industrijo. Rudnik bakra v Podkrajju na desni strani Save, nedaleč od Zidanega mosta, ki sta ga imela nekoč v lasti Jurij Kysl in Maks Vidali, ni zapustil trajnejših sledov. L. 1852 je začela obratovati oljarna, last Tržačana Metike. Kot je značilno za začetek buržoaznega kapitalizma pri nas, je spočetka uspevala v taki meri, da ni mogla zadostiti povpraševanju. Olje so izdelovali iz repičnega in lanenega semena; vsak dan je prihajalo na postajo do 20 vagonov. Ko je pa oljarna 1912 pogorela, je niso hoteli več obnoviti, ker ni bilo pričakovati ogromnih profitov. — L. 1857 je Fr. Sartoni tod zgradil še cementarno, ki je prišla kasneje v last hrvaške družbe »Zagorka«. Tovarna je obratovala do 1928, ko je prenehala z delom kot žrtev kapitalističnega gospodarstva. Takrat jo je namreč kupila Trboveljska premogokopna družba z namenom, da se znebi konkurenta; zato je obrat takoj ustavila. V novi Jugoslaviji je cementarna spet začela z delom. Last cementarne so bile tudi apnenice, ki delajo nepretrgano do danes.

Za osnovno izobrazbo maraščajočega prebivalstva je skrbela šola, ki je delovala od 1841 dalje v Širju. Poučevali so duhovniki; ker ondi tedaj še ni bilo samostojne župnije, je bil ob odsotnosti duhovnika pouk včasih prekinjen tudi za več let. Pozneje se je osnovala zasebna šola v oljarni, 1854 pa v samem kraju. Šolski prostori so bili v raznih hišah in celo po kletih. Od 1865 do 1900 pa se je vršil pouk nepretrgoma v »stari šoli«. Do 1872 so smeli to enorazrednico obiskovati le otroci železničarjev in uslužbencev obeh tovarn. Kasneje je število otrok od leta do leta tako naraščalo, da je imela šola 1928 že pet razredov. L. 1900 je dobil Zidani most lepo novo šolo, ki pa je v zadnji vojni postala žrtev bombnih napadov.¹⁴

Spričo naraščajočega prometa je postala tesnoba v postaji vse bolj neprijetna. Inženir Heider, graditelj prvega železniškega mosta, je zapisal 23 let potem, ko je stekla železnica skozi Zidani most, da je treba obžalovati, ker ni bil uresničen Pöhlmayerjev načrt s to spremembo, da bi postaje ne postavili v Suhadolu, temveč v Brišah ob Savinji. Ko je stekla železnica v Sisak, je prenehal prevoz s ladjami, postaja ob Savi torej ni bila več nujna, priključek hrvaške proge na tem mestu pa je silno neugoden. Vendar je imel inž. Heider pred očmi le prometne potrebe stare Avstrije, ko je bil glavni promet usmerjen proti Dunaju.

Naraščajoči promet s Hrvaško je narekoval potrebo zgraditi še en most čez Savinjo, ki bi direktno vezal ljubljansko progo z zagrebško. Most je bil projektiran že med prvo svetovno vojno. Vendar so izvršitev tega načrta preprečili Madžari iz bojazni, da se ne bi del prometa s proge Zagreb—Reka preusmeril čez Zidani most na Reko, oziroma na Trst. Zaradi madžarske nagajivosti je bila proga Zidani most—Zagreb sploh zapostavljena. Madžari so za zvezo z zahodom dajali prednost progi Budimpešta—Pragersko; tarife in vozni redi so bili

tako urejeni, da je prišel potnik iz Trsta v Vojvodino prej čez Budimpešto kot čez Zagreb. Na progi Zidani most—Zagreb tudi niso v dobi Avstro—Ogrske dovolili nobenega brzovlaka; toda bosanski muslimani so kljub temu potovali na hadžiluk v Meko skozi Zidani most. Navzlic madžarskemu odporu pa bi se družba južne železnice le lotila graditve drugega mosta, če tega ne bi preprečil razpad Avstrije. V Jugoslaviji je bilo treba čakati na most več kot deset let, čeprav je železnica Ljubljana—Zagreb—Beograd postala mednarodna proga prvega reda. Načrt za most je izdelal univ. prof. inž. Kasal, dograjen je pa bil 1930. Železobetonski most s tremi loki se razpenja v premi črti. Zanj je bilo uporabljenih 250.000 delovnih ur in toliko materiala, da bi z njim lahko naložili dolg tovorni vlak, ki bi segal od Ljubljane do Laškega. V zadnji svetovni vojni je most postal žrtev bomb, po osvoboditvi pa je bil kar kmalu popravljen in izročen svojemu namenu. Novi most je zelo olajšal prehod skozi Zidani most, vendar ni odstranil vseh težav te postaje, ki je preozka in se ne da razširiti. Strokovnjaki si še vedno tarejo glave, kako bi povečali propustnost tega ozkega grla. Sodobna tehnika in podjetnost novih ljudi bosta gotovo našla način, da bo to važno prometno vozlišče nemoteno služilo potrebam novega časa.

OPOMBE

1. S. Brodar, Nova paleolitska postaja na Njivicah pri Radečah, GMS, 1935. — 2. J. Pečnik, Vojvodina Kranjska v predzgodovinski dobi. — 3. V Loki so 1935 na vrtu doma onemoglih odkopali rimski grob; okostnjak je ležal v sarkofagu iz opeke. CIL III. Knabl, MHSmk, 1853, 1854. Hoffiler-Saria, Antike Inschriften aus Jugoslawien. — 4. A. Müller, Archeologische Excurse im Gebiete der Save und Gurk, LZ1874, št. 14-6. — 5. I. Orožen, Die Vesten Klausenstein und Hohenstein, MHSmk, Das Bistum Lavant IV. — 6. Gubo, Geschichte der Stadt Cilli, str. 76. — 7. I. Orožen, Das Bistum Lavant IV. — 8. Gubo, o. d., str. 75. — 9. I. Orožen, Das Bistum Lavant IV, str. 414, 415. — 10. Beiträge zur Kunde steiermärk. Geschichte, 1870. — 11. Širska župnijska kronika. — 12. Seidl, Die Steinbrücke, Steiermk. Zeitschrift. 1836. — 13. Heider, Der Bau der schiften Brücke über den Sannfluss bei Steinbrück. — 14. Zidanmoška šolska kronika.

RAZVOJ PORTALOV V CELJU

JOZE CURK

Mesta kot središča potencirane človeške tvornosti: obrti, trgovine, prometa, raznih umetnosti itd. so navadno tudi središča močne gradbene delavnosti. Saj so mesta navsezadnje le z organizirano gradnjo uresničena življenjska žarišča določenih pokrajin, dežel ali narodov. To uresničenje je viden izraz okrepljene človekove delavnosti, čeprav to ni vedno stvariteljni akt skupne človeške volje, saj je čestokrat bolj regulator kot katalizator raznih kulturnih tokov. Mesta pri nastajanju svoje podobe navadno le redko delujejo s samobitnim ustvarjalnim delom, vendar se da ravno na posameznih potezah njihove zunanje podobe najbolje proučevati razvoj splošnih kulturnih tokov, katerih usedline so se v stoletnih plasteh vogle na mestno podobo. Eno izmed bistvenih potez mestnih fiziognomij predstavljajo kamnoseška dela, katerih velika prednost je v njihovem značaju, saj se 1. zaradi svoje posebnosti le težko predelajo in 2. navadno povzamejo toliko stilnih značilnosti svoje dobe, da jih lahko časovno določimo. Nas bo v naslednjih vrsticah zanimala samo ena panoga kamnoseštva, namreč izdelava in usoda portalov, ki so se ohranili v Celju. Pri tem se ne mislim spuščati v nadroben študij zgodovine kamnoseštva v Celju in tako arhivsko razpresti svoja umetnostno-zgodovinska izvajanja,¹ temveč predvsem prikazati razvojno pot te stavbne panoge od ohranjenih začetkov do danes. Študija naj bo prispevek k poznavanju tvornosti našega meščanstva in njegovega naravnega regeneratorskega, podeželskega zaledja. Glede na odmaknjenost Celja seveda ne smemo na tem področju meščanske tvornosti pričakovati posebno veliko kvaliteto ali celo izvornost, kaže nam pa obdobja večje izvornosti in zopet dobe, ko so tuji vzori popolnoma prevladali ter izzvenevali v ozkem, provincializiranem okviru obravnavanega mesta. Zaradi tega je to področje zanimivo, čeprav bolj osvetljuje našo kulturno zgodovino skozi prizmo razvoja meščanove življenjske koncepcije in miselnosti, kot pa bogati naš umetnostno-zgodovinski fond.

Opredelitev portala glede na njegovo funkcijo, ki jo opravlja, in glede na njegovo razmerje do arhitekture, kateri služi, ni popolnoma enostavna. Funkcijsko je portal odprtina v zidni masi, skozi katero človek stopi v stereotomno ali planimetrično omejen, oziroma ločen prostor. Tu se pojem

portala približuje pojmu vrat, čeprav ni z njimi istoveten; saj mu ni nujen najvažnejši vratni rekvizit, namreč eno- ali dvo-krilne vratnice. V razmerju do arhitekture, kateri portal neposredno ali posredno služi, se med obema pojmomoma pojavljajo bistvene razlike v stopnji relativne samostojnosti. Vrata so arhitektonsko nesamostojna, navadno brez okvira in brez posebnih stavbnih ali plastičnih poudarkov, portal je arhitektonsko čim bolj samostojen, več ali manj bogato uokvirjen ter kot pojem navadno zajame celotno ureditev vhoda v stavbo, park, vrt, dvorišče itd. Seveda je meja med obema pojmomoma omahljiva, ker se njune značilnosti ne dajo pojmovno do kraja precizirati, oziroma praktično izvesti.

Portal služi lahko samo praktičnim namenom, takrat ko z vrati odpira ali zapira določen prostor, praktičnim in reprezentančnim, ko služi kot znamenje odličnosti stavbe, oziroma njenega lastnika, samo reprezentančnim namenom kot triumfalni lok, triumfalna vrata ali kot propileje. V prvem primeru se velikost portala oziroma vratne odprtine ravna po praktičnem namenu (pešci, vozila), v drugem primeru ni ozira na praktična vrednotenja in velikost portala ali sistema portalov se takrat ravna po volji naročnika oziroma stvaritelja.

Z navedenimi dejstvi v neposredni zvezi je izbira materiala, iz katerega je portal izdelan, kakor tudi njegova obdelava, ki je lahko finejša ali bolj groba. V prvem primeru portal ne bo posebno dragocen ali bogat, v drugem po možnosti razkošen, pompoz, čestokrat celo bahav. Tukaj igrata vlogo pač socialni položaj in finančno stanje naročnika: cerkve, aristokrata, meščana, kot tudi namen, kateremu naj portal služi.

Od prejšnjih dejstev je končno odvisna tudi oblika portalov, ki sega od preprostih, konstruktivno shematičnih do najbolj zapletenih, konstruktivno zabrisanih oblik. Portalova osnovna sestava je konstruktivna. Ponazorujeta nam jo dva podboja in preklada, ki je lahko vodoravna, lahko se pa tudi vboči do polkrožnega segmenta ali šilastega loka. Ker se smatra gornji del portala za imenitnejši, se navadno tudi dekorativno močneje poudari s sklepnikom, medaljonom, voluto, naklado, rodbinskim grbom, monogramom, letnico, hišnim znamenjem, hišno številko, obrtniškim simbolom itd.

Konstruktivno logična sestava portala ga dela nasproti ostali arhitekturi (fasadi, ograji itd.) več ali manj samostojnega, čeprav je ta samostojnost zelo relativna in se menjava od primera do primera. Naša gotika s svojim skromnim stavbarstvom je ustvarila sorazmerno nesamostojen portal, ki se odločno podreja stavbnemu organizmu, v katerega se vključuje s svojo obliko in profilacijo. Renesansa je z upoštevanjem objektivne logike materiala in njegove težnosti ustvarila samostojnejše portalne organizme, ki pa jih je šele barok razvil do zadnjih konsekvenc. Najlepše portale je dal klasicizem in meščanski bidermajer, s katerim so tudi v sredini XIX. st. v svoji kreativni elementarnosti izzveneli. Druga polovica XIX. stol. je portal degradirala na račun fasade. Portal se je izpremenil v vrata, originalen, kameniti okvir in dekor je izpodrinila nepristna in cenejša malta, kamnoseka je nadomestil zidar-fasader. Portal v historignem, ne pojmovnem pomenu besede je izginil in se umaknil med ostale zgodovinske spomenike, da nam danes na svoj način pripoveduje o genezi tistega dela človeške družbe, ki se je bavil s trgovino in obrtjo in katerega navadno imenujemo meščanstvo.

Veliki kamnolomi in dober gradbeni material v bližini mesta so brezdvomno povzročili, da je bilo Celje že v XV. stol. pretežno zidano mesto. Najstarejše zadevno poročilo, Santoninov itinerarij iz l. 1487., omenja v mestu okoli 130 zidanih hiš, pri čemer so seveda mišljena predvsem stano-

Sl. 1. Glavni portal nekdanjega minoritskega samostana iz prve polovice XVI. stoletja na Trgu mučencev št. 2

vanjska poslopja, medtem ko so gospodarska poslopja, šupe, skladišča, hlevi itd. bili večinoma leseni. Številni požari, ki so Celje posebno pogosto prizadejali, so sicer uničevali škodlasta ostrejša in notranjo hišno opremo, zidana ohišja pa so navadno le poškodovali. Zato se ni čuditi, da je v Celju ohranjena še lepa vrsta v jedru gotških stavb in tudi nekaj portalov. Gotovo so najlepše portale v tej dobi imele cerkve in gradovi (portali cerkva ssv. Marije, Miklavža in Maksimilijana, ostali niso ohranjeni), ker se pa omejujem le na meščanske hiše, opuščam njihov opis.

Najstarejši posvetni portal Celja je gotovo tisti, ki je v veži na Tomšičevem trgu št. 7. Je šilastoloč, v globino profiliran z ravno posnetim robom in brez vsakega dekorja, torej izrazito praktičnim namenom služeci notranji portal. Nastal je v drugi polovici XV. stol.

Po starosti mu sledi portal, vzdian v fasado »Kresije« (slika 1), ki je obrnjena proti Trgu mučencev. Portal je sicer v čelnem delu lahko nalomljen, a se potlačeno polkrožno zaključuje. Odlikuje ga zelo globok žlebasti profil z močnim »ajdovskim zrnom«, ki prehaja v piramidaste odbijače. Kot glavni vhod nekdanjega minoritskega samostana je sorazmerno velik, saj je služil deloma reprezentančnim, deloma pa prav praktičnim namenom kot vozni portal, kar dokazujeta obadva odbijača, ki sta stalni dodatek tovrstnih portalov. Nastal je v prvi polovici XVI. stol., verjetno takoj po požaru 1534.

V isto obdobje spadata portala, ki sta stala v najpomembnejši profani stavbi Celja, njegovem nekdanjem rotovžu na Tomšičevem trgu št. 13. Portal, ki je vodil v zbombardirano desno polovico hiše, je imel vklesan celjski grb in letnico 1541. Portal, ki vodi v ohranjeno levo polovico stavbe (slika 2) (nekdaj posebna hišna številka!), je pravokoten, renesančno jasen in za svoj čas in našo sredino izjemno napreden. Sestavljata ga dva podboja in klasično profilirana greda. Na njej stoji dvojezična deviza: NEC MIHI — NEC TIBI, VVEDER MIR — VVEDER DIR, v sredini pa operotnična angelska glavica z dvema napisoma. Prvi, starejši, se glasi:

HFMP
1548
IF

drugi, mlajši, ki je bil kasneje klesan preko starejšega, pa obsega letnico 1673. Ker je v stavbi bila že od nekdanj kapela sv. Tro-

jice (1499 se omenja kaplan!), je tudi oblika portala reprezentančno opravičljiva. Uporabljeni material in njegova fina obdelava, klesarsko dovršeno izdelana angelska glavica in renesančna kapitela: vse to govori za italijanskega mojstra, ki je bil mogoče v tem času zaposlen pri izdelavi mestnih utrdb (1540!), ali pa so ga takratni lastniki stavbe Dobruški gospodje, ki so pri tej kapeli l. 1545 ustanovili beneficij, po kakih zvezah pridobili za Celje in za to kvalitetno delo, ki je gotovo eno najzgodnejših kamnoseških renesančnih stvaritev na štajerskih tleh.

V konec XVI. ali začetek XVII. stol. spada nastanek portala v veži hiše na Tomšičevem trgu št. 1. Ta portal je po obliki zelo preprost in konservativen, saj bi teoretično lahko nastal tudi 100 let popreje. Dokazuje nam trdoživost gotskih kamnoseških izročil, ki so se le polagoma umikala renesančnim novinam, navadno pa so se z njimi spajale v nov slog tako imenovanega »alpskega marinizma«. Portal je renesančno občuten, a gotsko oblikovan, je pravokoten s posnetimi robovi in za razvojno sliko celjskih portalov le malo važen. Omenjam ga le kot primer splošno razširjenega tipa portala, ki je pri nas prevladoval v vsem XVI. in v prvi polovici XVII. stol.

Mnogo važnejši kot ta je gotovo portal v Zidanškovi ul. št. 3 (slika 3), ki je zopet primer izrazito italijanskega poznorenesančnega portala. Stavba, nekdanja »kvartirna« hiša, je bila zgrajena l. 1571. Njen portal je polkrožno zaključčen, zgrajen v rustiki, ki ponazoruje tektonsko gradnjo portalovega loka ter v temenu in pazduhah nakazuje sklepnik in kapiteln kamna. Celotna sestava portala razodeva neko določeno arhitektonsko nelogičnost, saj je lok težji od nosečih ga podbojev. Temenski kamen krasi celjski grb, levega od »kapitelnih« kamnov pa črka M. Portal je okrašen s polkrožno zaključeno nišo, ki jo je prvotno krasila plastika kakega svetnika-vojaka. Niša je služila kot dekorativen poudarek portala, ki sicer ni bil v fasadi niti simetrično, niti kako drugače oblikovan.

Iz doslej povedanega lahko posnamemo, da je celjsko meščanstvo v XVI. stol. še trdno vztrajalo na pozicijah gotskega kamnoseškega izročila, pomešanega z udomačenimi severnoitalijanskimi oblikami (polkrožni lok), da pa sta plemstvo in mestna uprava nekajkrat odločno segla po čistejših italijanskih renesančnih konceptih (1548, 1571), katerih krono pomeni gradnja Grofije med 1580—1600, ki sicer ni ohranila no-

benega vrednejšega portala, je pa gotovo najpomembnejša stavba Celja.

Doba baroka, XVII. in prva polovica XVIII. stol., ki je sicer močno preoblikovala celjsko notranjo podobo, se portalov tako rekoč ni niti dotaknila. Dejstvo je, da v Celju (razen nekaj cerkvenih) nimamo nobenih portalov, za katere bi mogli z gotovostjo trditi, da so nastali v baročni dobi. Okus navadnega meščana se tudi v tem času ni bistveno izpremenil: nedosledno je prevzel tako italijanske kakor tudi severnjaške umetnostne vplive ter jih prilagajal svojemu miljeju. Gradbena delavnost se je v glavnem omejevala na prezidavanje in pozidavanje notranjščin, ki so jih povzročali številni požari; ti so ravno v tej dobi večkrat upepelili mesto. Silno poenostavljena in zakasnela varianta italijanskih renesančnih portalov iz te dobe je pravokoten portal z nadsvetlobo, ki je enako široka ali nekoliko ožja kot portal sam in navadno opremljena s kovano mrežo. Ta tip portalov je bil močno razširjen, saj je s svojo preprostostjo najbolje služil praktičnim namenom kot vhod za pešce. Dopolnjevale so ga navadno enosmerne stopnice, ki so segale daleč na cesto. To dopolnilo je bilo najnujno, ker je večina stavb imela zaradi nevarnosti poplav visoka pritličja. Ta pravo-

Sl. 2. Portal na Tomšičevem trgu št. 13 (nekdanji rotovž) z napisom in letnico 1548

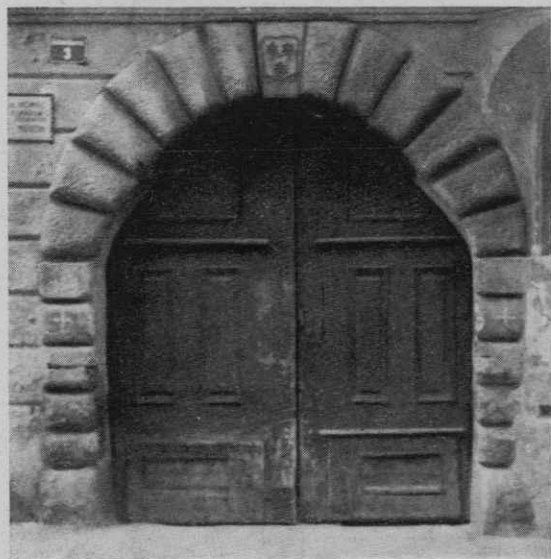
kotni tip portala se je ohranil prav do XIX. stol. (portal na Kocenovi ul. št. 3, iz l. 1838), enako kot poznobaročna variacija okroglo-ložno zaključenega portala s poudarjenima pilastroma in krepko baročno voluto na mestu renesančnega sklepnega kamna. Konec XVIII. stol. sta se obe portalni obliki spojili in nastala je vrsta portalov, ki je bistveno obogatila notranjo podobo Celja. Klasicizem in bidermajer sta ustvarila današnjo fasado celjskih meščanskih hiš in tako tudi njihov portal. Kaže, da je katastrofalni požar v aprilu 1798, ki je upepelil z majhnimi izjemami vse mesto, zbudil tako močno gradbeno delavnost v Celju, da je pomenil pravi preokret v razvoju njegove mestne fiziognomije.

Na čelu vrste portalov je najlepši portal Celja, ki je vzdian v dvoriščno stran rano-klasicističnega dvorca na Šlandrovem trgu št. 1. Njegovo pravokotno čelno krasi kartuša z deloma rokokojskim, deloma klasicističnim dekorjem in letnico 1785. Vsekakor je kvaliteta tega portala nad povprečjem tako glede materiala, kakor glede kamnoseške obdelave.

Ostale portale lahko delimo v več tipov, ki segajo od praktično preprostih do reprezentativno pompoznih.

Za primere prvih navajam portale preprostih konstruktivnih oblik, kot so: 1. pravokotni portal z letnico 1830, vzdian v hišo na Okopih št. 2.

2. pravokotni portal z lahno usločeno preklado iz prve polovice XIX. stol., vzdian v stavbo na Okopih št. 5.

Sl. 5. Portal v Zidanškovi št. 3 s celjskim grbom iz leta 1571

3. pravokotni portal s konkavnima pazduhama in letnico 1810 na Stanetovi ul. št. 8, portal z letnico 1840 na Tomšičevem trgu št. 4, portal iz prve polovice XIX. stol. v Zidanškovi ul. št. 16 itd.

4. polkrožno zaključeni portal brez sklepneka, vzdian v hišo na Okopih št. 9 in

5. polkrožno zaključeni portal s sklepnim kamnom in z vklesano hišno številko, ki stoji na Okopih št. 3.

Bogatejša je oblika portalov, ki predstavljajo arhitektonsko in kamnoseško poudarjena ovratja. Ta oblika portalov je nastala tako, da sta se spojila pravokotni in krožni portalni tip v harmonično in estetsko čim bolj zadovoljivo kompozicijo, ki je postala najvažnejši element hišne fasade, v kateri sodeluje predvsem s svojo močno profilirano, globoko senco ustvarjajočo gredo. Vendar je opazno postopno plitvenje profilov in ostalega dekorja, kolikor bolj se odmikamo od baroka proti sredini XIX. stol. (N. pr. plastično baročno voluto nadomesti plitev sklepni kamen, itd.)

Tudi tukaj ločimo celo vrsto raznih tipov portalov, saj se je stvarjalnost domačih kamnosekov izživljala predvsem v neštetihih variacijah osnovnega koncepta, ki ga tvori ta praktično nujno kamenito ovratje zidne odprtine in tektonsko sicer opravičljiva, a vendar dekorativno pojmovana okvirna gradnja. Ta tip portalov je imel poleg praktičnih namenov že tudi poteze meščanske reprezentančnosti in celo bahavosti, saj so nekateri med njimi precej večji od potreb samih.

Najobičajnejše tipe tovrstnih portalov predstavljajo pravokotno, usločeno ali polkrožno zaključeni kameniti portali, komponirani v pravokoten arhitektonski okvir. Kot primere tega tipa portalov navajam:

Impozantni portal hiše na Tomšičevem trgu št. 10. Portal je pravokoten, sestavljen iz pilastrov in močno profilirane preklade, ki jo podpirata dve volutasti pazduhi. Na prekladi je medaljon, okrašen s klasicističnimi obeski in vklesano hišno številko.

Portal na Stanetovi ul. št. 4, pravokoten s pazduhami in preklado, ki počiva na dveh volutah, ena je v sredini ulomljena in okrašena z dvema kroglama. Preklado krasi bogat rastlinski dekor, napis DR in letnica 1810.

Preprostejše portale enakega koncepta imajo hiše na Tomšičevem trgu št. 9, Zidanškovi ul. št. 30, 26, 17 (z letnico 1804 —

slika 4) in 21, (ki kaže še baročen koncept, toda klasicističen dekor je iz konca XVIII. stoletja).

Drugačen je tip portala s polkrožnim ali usločenim ovratjem v pravokotnem okviru. Sem spadajo portali na Zidanškovi ul. št. 5 (z letnico 1801), 7. (sklepnik krasi marmornat oval, je iz zač. XIX. stol.), Slomškov trg št. 7 (je iz leta 1812) in Tomšičev trg 1.

Močno poznobaročno koncepcijo kaže portal na Zidanškovi ul. št. 23. Ta portal ima usločeno preklado, ki ji sledi tudi ogredje. Koncept je še čisto baročen, čeprav ga krase rustificirani dekorativni elementi copfstila. Čas nastanka je konec XVIII. stol.

Naposled imamo v Celju tudi tri primere monumentalnih stebriščnih portalov. V letih 1827—1832 je zvonar Janez Steinmetz zgradil poslopje »Kresije« na trgu V. kongresa št. 10. Njen simetrično nameščeni polkrožno zaključeni portal je komponiran v pravokoten arhitektonski okvir z dvema predstoječima stebroma in balkonom nad seboj.

Približno istočasen je portal sedanje sodne palače na Trgu svobode št. 10, ki je bila zgrajena v letih 1826—1828. Ta portal, izdelan iz rdečkastega marmorja, je sicer klasicistično stiliziran, a je v osnovi še močno baročno koncipiran, lomljen v prostor in okrašen s segmentnimi nastavki. Za svoj čas je ta portal močno konservativen.

Na kraju naj omenim bivšo celjsko mestno hišo na trgu V. kongresa št. 1. Starejša fevdalna stavba je bila leta 1830 predelana v rotovške namene in je do l. 1844 dobila sedanjo klasicistično fasado z osrednjim rizalitom. Portal sam je skromen, odlikuje pa ga velik balkon, počivajoč na štirih dvojnih marmornih stebrih, izdelanih iz enega samega rimskega. Balkon ima na eni strani namen reprezentančno poudariti vhod v uradno stavbo, na drugi strani pa praktičnega, saj služi kot podij za razglase itd. ob raznih svečanostih.

Ta tip portalov je v večji okras hišnih fasad, trgov in ulic kot prej navedeni, zato so ga postavljali izključno samo na tržno ali cestno, oziroma ulično stran hiš.

Od sredine stoletja dalje kvaliteta portalov pada. Domači kamnoseki izdelujejo le še poenostavljene starejše tipe portalov, ki so ostali v modi do ca. 1880, ko jih je začel polagoma nadomeščati maltasti, historizirajoči tip portala (palača Mohorjeve družbe, hiše na Savinjskem nabrežju št. 1, 2, 3), ki pa je bil razvojno popolnoma sterilen.

Kameniti portali druge polovice XIX. stol. so navadno pravokotne oblike, šestokrat okrašeni s pazduhami in preživelim, a zelo trdoživim tradicionalnim klasicističnim dekorjem, njih sklepnik kamen pa ima le še dekorativno funkcijo in služi kot nosilec letnice, monograma ali hišne številke. Sicer pa ti portali umetno-obrtno ne predstavljajo nobene vrednosti več. Takih portalov je na podaljšku Stanetove ulice, na Bregu in sploh v celjski okolici mnogo, so pa brezizjemno enolični in brez vsake iskre iznajdljivosti.

Secesija v Celju ni ustvarila nobenega pomembnega portala, pravzaprav sploh nobene pomembne stavbe, ker sta bili klasicizirajoča tradicija in stilno historiziranje tako močna, da ni prišla do veljave. Šele po končani prvi svetovni vojni je slog nove stvarnosti ustvaril nov tip portala, ki pa se navadno omejuje le na predrtino v zidu in le redko dobiva močnejši dekorativni poudarek, kot n. pr. portal Plečnikove palače Ljudske posojilnice.

Če razvojno še enkrat pogledamo vrsto celjskih portalov v njihovi časovni in stilni razvrstitvi, potem pridemo do zaključkov, ki se ne razlikujejo bistveno od Šumijevih ugotovitev za mesto Kranj (Kronika I, 1, pag. 46.). V XV. stol. je Celje odločno v sestavu vzhodnoalpskega kulturnega in umetnostnega miljeja, katerega se tudi v XVI. stol. ne otrese, kvečjemu ga prepoji z elementi italijanske umetnosti. Pri tem je dovolj nedosledno. Poleg skrajnega konservativizma radikalni posegi po čistejših italijanskih renesančnih oblikah že pred sredino XVI. stol., ki slike seveda bistveno ne izpremene. Doba baroka (XVIII. in večina

Sl. 4. Portal v Zidanškovi št. 17 z letnico 1804

XVIII. stol.) v Celju začudo ni zapustila pomembnejših del, pač pa nekatere formalne ostaline, ki nas vedejo v dobo klasicizma in bidermajerja. Ta doba je dala najlepše in najkvalitetnejše portale ter sploh ustvarila fasado celjski stavbni podobi. Po sredini XIX. stol. je začela domača kamnoseška delavnost kvalitetno popuščati, polagoma je degenerirala in proti koncu sto-

letja pod pritiskom novih gradbenih idealov in konceptov zamrla.

OPOMBA

1. Kamnoseki se v Celju omenjajo v vseh dobah, tako: 1507 mestni stavbar in kamnosek Kugler, 1673 kamnosek Jurij Lenz, 1726 Mathias Paek kamnosek, 1772–1791 stavbar in kamnosek Leopold Tuschinger, v drugi pol. XVIII. stol. kamnosek Pavel Muhovčič, v prvi polovici XIX. stol. rodbina Packov, v drugi polovici XIX. stol. kamnosek Carl Hofer iz Ptuja in Jožef Weber, v začetku XX. stol. Camernik.

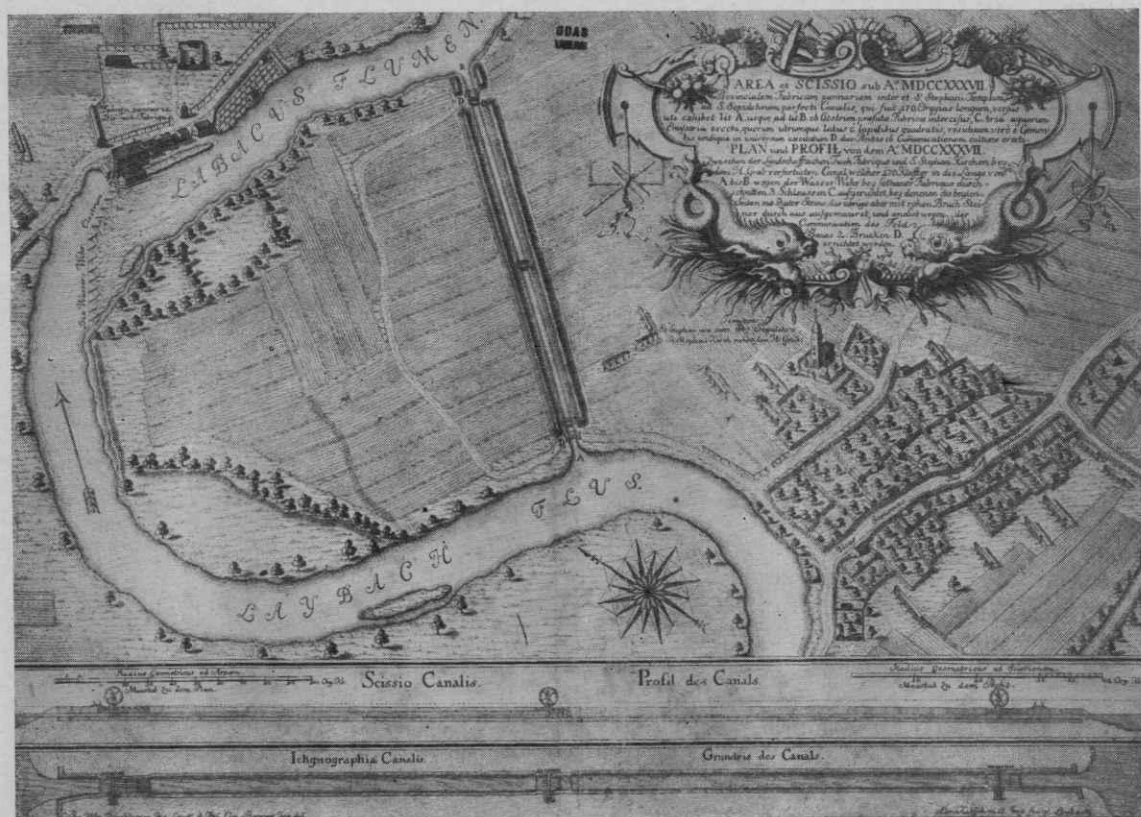
GRADNJA KANALOV NA LJUBLJANICI V PRVI POLOVICI XVIII. STOLETJA

EMA UMEK

Kakor nam poroča Valvasor, je bila reka Ljubljanica že od nekdaj pomembna kot prometna in trgovska pot Kranjske.¹ Po njej se je razvijal promet od Vrhnike do Ljubljane, od tu dalje pa so ovirali vožnjo s čolni jezovi pri Molendinijevem mlinu na Fužinah kakor tudi pri Forstlechnerjevem ter slap pod graščino Fužine, ki je bil visok 7,74 m. Zato je šel promet od Ljubljane dalje po cesti z vozmi do Kašlja, kjer je bil začetek savske plovbe. Pretovarjanje

blaga iz čolnov na vozove in obratno v Ljubljani in Kašlju je podaljševalo dobo, potrebno za prevoz, in višalo stroške. Te ovire v plovbi so skušali v prvi polovici XVIII. stol. odstraniti z gradnjo kanalov, ki bi obšli jezove in brzice.

Ideja za gradnjo kanala na Ljubljanici ni bila nova; prva zamisel izvira že iz XVI. stol. in je nastala iz obrambnih razlogov. V dobi turških vpadov v slovenske dežele je ščitil vijugasti tok reke mesto Ljubljano, le

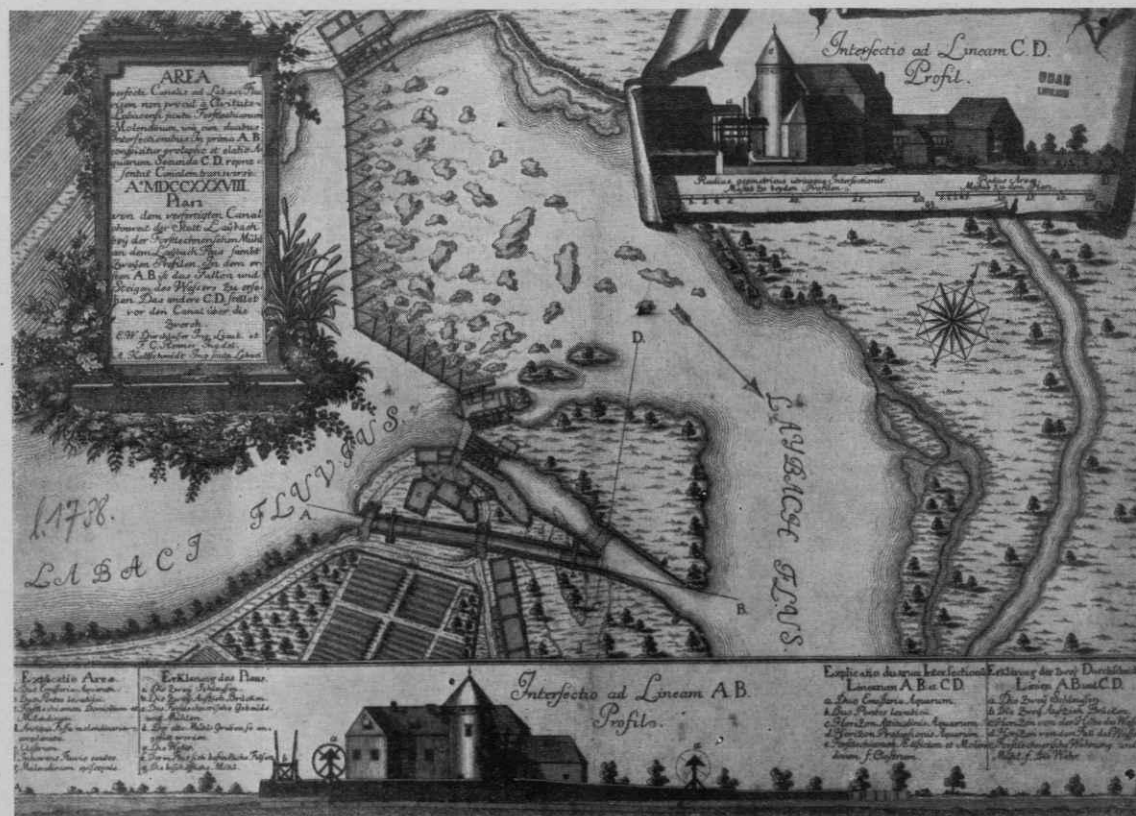
Načrt kanala med stanovsko suknarno in Štepanjo vasjo iz leta 1737

med grajskim hribom in Golovcem je bilo z njo nezavarovano. To, za obrambo občutljivo mesto so skušali utrditi z zgraditvijo kanala, ki bi obšel na tej strani Ljubljanski grad in se spojil z vijugo, ki jo dela Ljubljanska okoli njega. 30. junija 1554 je bilo v Ljubljani posvetovanje o gradnji kanala. Sklical ga je baron Janez Ungnad, štajerski deželni glavar in vrhovni poveljnik nad Kranjsko, Koroško, Štajersko ter hrvaško-slavonsko Vojno Krajino, skupaj s kranjskim deželnim glavarjem in vicedomom. Za pomoč pri delu so iskali gradbene strokovnjake v Mantovi, Benetkah, Ferrari in Bologni. Na posvetovanje sta prišla Štefan de Brandi iz Bologne in Nikolaj Vendagolo iz Mantove. Izdelala sta načrte za kanal, ki bi potekal približno na mestu Gruberjevega kanala. Dolg bi bil 1216 m, širok 45,6 m in globok 6,75 m. Stroški za gradnjo bi znašali 38.000 gld. Do izvedbe načrta pa ni prišlo zaradi previsokih stroškov, ki jih dežela ni zmogla.²

Merkantilistična doba, ki je pospeševala trgovino in vzporedno s tem skrbela za gradnjo in izboljšanje prometnih potov, ter politično - gospodarski položaj avstrijske

države v prvi polovici XVIII. stoletja sta sprožila gradnjo kanalov na Ljubljani. Cilj in namen graditve kanalov sta bila odstraniti ovire v plovbi in tako spojiti vodno pot Save z Ljubljano. To je zahtevalo povečanje trgovine avstrijskih dežel in jadranskih pristanišč s pokrajinami Banatom, Malo Vlačsko in Srbijo do Timoka, ki jih je pridobila Avstrija v požarevškem miru l. 1718, in pa potreba po hitrejšem prevozu čet bodisi na bojišče s Turki ali v Italiji.³

Prve načrte za odstranitev ovir v plovbi po Ljubljani je izdelal holandski čolnarski gradbeni mojster Facundus Gerald Focke-Gerson l. 1719 z namenom, da bi lahko transportirali les iz kameralnega gozda Štange za gradnjo vojnih ladij v Trstu.⁴ Načrti niso bili izvedeni enako kakor tudi ne načrti Franca Antona pl. Stemberga, komisarja za popravilo cest, in Seifrieda Bonaventure pl. Werthenthalla. Po Stembergovem načrtu l. 1723 bi bila gradnja kanalov na Ljubljani le del širokoteznega načrta o povezavi plovbe po Ljubljani, Savi in Dravi.⁵ V letu 1724 je predlagal Werthenthall gradnjo dveh kana-

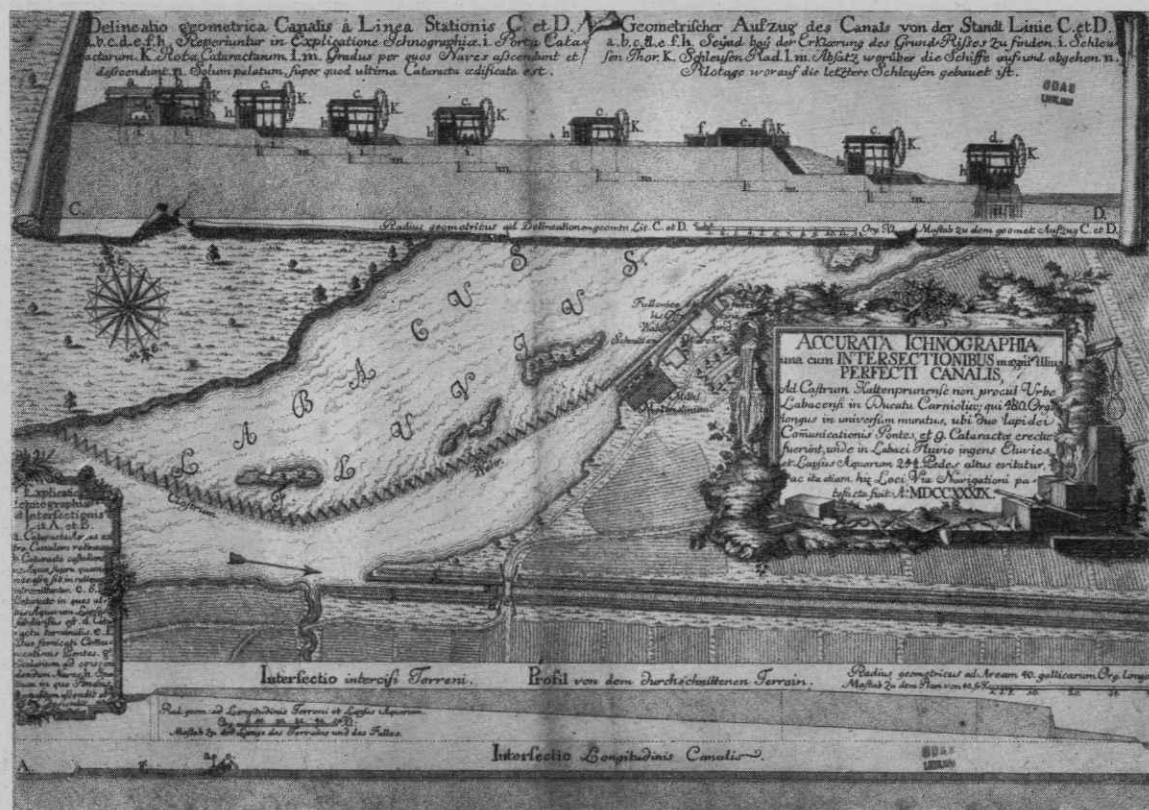

Načrt kanala pri Forstlechnerjevem mlinu na Ljubljani iz 1738

lov na Ljubljani pri Forstlechnerjevem mlinu in graščini Fužine s pomočjo deželne tlake. Načrte za oba kanala je izdelal notranjeavstrijski inženir Matija Weiss.⁶ Za vse te načrte, ki so bili narejeni na pobudo komerčne komisije, ni dal erar dovolj podpore, dežela sama pa ni bila na njih dovolj zainteresirana, ker je za njene potrebe zadoščevala dotedanja plovba po Ljubljani. Tudi novi načrt kanalov na Ljubljani, ki ga je naredil gradbeni mojster Schmidt l. 1730, da bi olajšal prevoz lesa iz kamealnega gozda Štange, ni bil uresničen, ker je bil gozd prodan.⁷

Gradnje kanalov se je lotila šele dvorna komisija za ureditev plovnosti Save in Ljubljane l. 1736. Delo je vodil najprej Ignac Kempf pl. Angret, za njim pa od l. 1738 inž. Ernest Vencelj Durchlasser in rudarski mojster Anton Hauptmann.⁸ Kempf je predlagal, naj bi zgradili kanal pri graščini Fužine in se s tem izognili velikemu jezu in slapu. Kanal bi bil dolg 2090 m. Poleg tega kanala bi morali zgraditi še tri manjše. Stroški za gradnjo bi znašali do 100.000 gl.⁹ Kempfov predlog so nekoliko spremenili in zgradili na Ljubljani štiri kanale in sicer

pri Forstlechnerjevem mlinu, v Štepanji vasi, pri graščini Fužine in v Vevčah. Kanal pri Forstlechnerjevem mlinu so speljali za mlinom in presekali meander Ljubljane. Gradili so ga v l. 1737 in 1738. Dolg je bil 106,4 m; imel je dve zatvornici in padec vode 2 m. Kanal v Štepanji vasi je bil speljan med deželno manufakturno sukna in cerkvijo sv. Štefana in se je izognil jezu manufakture. Zgrajen je bil l. 1737. Njegova dolžina je znašala 323 m, na njem so bile tri zatvornice. Padec vode je bil 2,84 m. Najdaljši kanal je bil pri graščini Fužine, gradili so ga l. 1738 in 1739. Začel se je pred Molendinijevim mlinom in se končal pod fužinskim slapom. Dolg je bil 912 m, imel je devet zatvornic in 8,85 m vodnega padeča. L. 1737 so gradili tudi kanal v Vevčah, kjer so postavili dve zatvornici. Vodni padec je bil v njem 2 m, dolg pa je bil 218,5 m.¹⁰ Kanali so bili obloženi s kamnom. Zatvornice so bile široke 3,6 m. Kjer so stale zatvornice, so zabili v zemljo pilote. Po dnu kanala so položili hrastova debla. Zatvornica je bila sestavljena iz zatvorničnih vrat, v katera sta se prilegali dve zatvornični loputi. Te sta se dvigali s pomočjo jeklene

Načrt kanala pri Fužinah s prerezi zapornic iz leta 1739

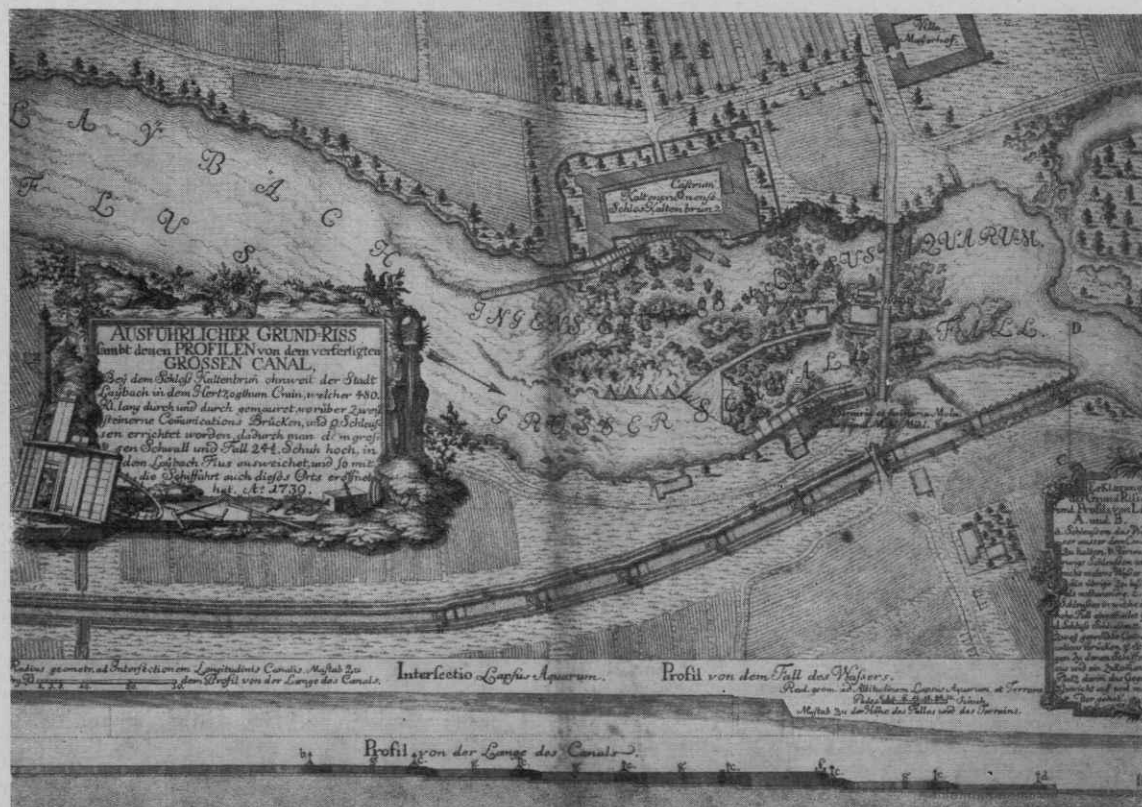
vrvi, ki je bila navita na vitlu; ta je imel kolo s premerom 7,6 m. Poleg loput sta bila še dva ploha, obešena na vitlu, tako da so lahko dvignili celo zatvornico. Pri tem je pomagala tudi utež, ki je visela na nasprotni strani kolesa. Zatvornice so tako-le delovale: najprej so dvignili loputi, da je stekla voda iz prvega v drugi kanal. Nato pa so dvignili celo zatvornico, da je lahko šel skozi čoln. Pri zatvornicah so bili v ta namen postavljeni posebni nadzorniki.¹¹ Z dograditvijo fužinskega kanala l. 1739 je bil odprt promet po Ljubljani. Po njej so lahko pluli tudi čolni šesterci z nosilnostjo 300 do 400 q.¹²

Koliko časa je trajala plovba po kanalih, nam popisuje Raigersfeld v svojem dnevniku o priliki, ko je spremljal l. 1749 deželnega glavarja proti Zalogu. Iz Ljubljane so odšli ob 5.30; prešli so zatvornice ob naslednjem času: prve ob 5.50, druge ob 6.04, tretje v Štepanji vasi ob 6.19, četrte ob 6.28, pete ob 6.34, šeste ob 6.50, sedme ob 7, osme ob 7.07, devete ob 7.10, desete ob 7.15, enajste ob 7.18, dvanajste pri gradu Fužine ob 7.22, trinajste ob 7.25, štirinajste ob 7.30,

petnajste pri živalskem vrtu 7.53 in šestnajste pri Vevčah ob 8. uri.¹³

Promet po kanalih se ni povečal, ker zaradi zapletenega sistema v plovbi čolnarji niso hoteli pluti po njih. Prevoz trgovskega blaga se je zavlekel po kanalih dalj časa kot po suhem z vozmi. Trajal je en dan, medtem ko po cesti z vozmi od Ljubljane do Kašlja le dve uri. Plovba je bila mogoča le pri normalnem stanju vode. Pri nizki in visoki vodi so bili kanali neuporabni. Zato so po njih prevažali le redki čolnarji in tudi erarjih ni uporabljal pri prevozu bakra iz kameralnih rudnikov na Erdejskem.¹⁴ Ko pa so jih l. 1742 prenehali obnavljati, so bili prepuščeni propadu. Zasipali so jih potoki, v strugi je zrastle grmičevje, ki ga niso več trebili. Živina, ki se je pasla ob kanalih, je rušila zid. Ljudje pa so kradli les in jeklene vrvi kljub patentom, ki so določali za tatvine na kanalih hude kazni: izgon iz dežele, odsekanje roke in obsodbo na galejo.¹⁵

Ko je oživel l. 1747 delo navigacijske komisije, je ta znova začela skrbeti za obnovo kanalov.¹⁶ Najbolj potreben popravila je bil kanal pri Fužinah, stroški za njegovo

Nadaljevanje načrta kanala pri Fužinah s tlorisom gradu in s slapovi na Ljubljani (iz leta 1739)

obnovo bi znašali po proračunu Janeza Jurija Schmidta in arhitekta Kandida Zulianija 3128 gld 38 1/2 kr.¹⁷ Pri pregledu kanalov l. 1751 so ugotovili, da so porušeni zidovi in uničene zatvornice. Stroški za obnovo bi znašali 4871 gld 16 kr.¹⁸ L. 1752 sta ponovno pregledala kanale Jurij Danijel Ruck pl. Freystatt, komerčni svetnik kneževine Hessen-Hanau, in artilerijski poročnik inž. Gerhardt; ugotovila sta, da bi potrebovali za najnujnejša popravila 1479 gld 2 kr.¹⁹ Zaradi previsokih stroškov se nista zavzemali za obnovo kanalov niti država, ker ji niso mogli več koristiti, niti dežela. Da bi kanale popravili in obnovili, temu je nasprotoval tudi ljubljanski čolnarski ceh, ki ni dovoljeval savskim čolnarjem plovbe po Ljubljanici, in ljubljanski trgovci, ki bi zaradi kanalov izgubili zaslužek od posredništva in vskladiščenja. Kolikor je še ostalo od zatvornic, so prodali, kanale pa prepustili v uporabo podjetnikom, ki bi hoteli ob njih postaviti manufakture.²⁰ Štepanjski in fužinski kanal so

zagradili z jezom l. 1758, plovba po njih pa je prenehala že l. 1755.²¹ Kanali so bili s tem zapisani propadu.

OPOMBE

Kratice uporabljenih arhivov: SA = stanovski arhiv, RK = arhiv reprezentance in komore, RK = fasc. XLVI/1 Navigationswesen, RK = fasc. XLVI/2 Saverregulierungsakta, CC = arhiv komerčne komisije, PA = prezidialni arhiv, DA = dolski arhiv, P = zbirka patentov. Vsi navedeni arhivi se hranijo v DAS, Ljubljana.

1. J. W. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain II. 154, 157 sl., 202 sl., IV. 606-608. — 2. SA fasc. 522. — 3. RK fasc. XLVI/1 (30. V. 1755), RK fasc. XLVI/2 (20. VI. 1755). — 4. SA fasc. 385, SA fasc. 29. — 5. SA fasc. 527 c (21. V. 1725). — 6. SA fasc. 527 c (31. I. 1725). — 7. PA konv. 422, (30. VIII. 1732). 8. SA fasc. 385 (7. IV. 1758). — 9. SA fasc. 385 (12. V. 1736). A. Müllner, Die Zukunft der Stadt Laibach, Argo VII (1899), 127-153, 144-147, 158-162, 174-279; Laibach, Argo VII (2899), 127-153, 144-147, 158-162, 174-179; Argo VIII (1900), 165-167, 178-184, 196-199. — 10. SA fasc. 385 (12. IV. 1738, 20. I. 1741), RK fasc. XLVI/2 (5. IX. 1754), načrti, mapa VII, št. 125. — 11. SA fasc. 385 (3. VII. 1741), RK fasc. XLVI/2 (14. II. 1750). — 12. SA fasc. 385 (12. IV. 1738). — 13. DA Raigersfeld, Diaria (5. X. 1749). — 14. SA fasc. 379 c (5. VII. 1741, 45. III. 1742), RK fasc. XLVI/2 (20. IX. 1750). — 15. RK fasc. XLVI/1 (12. VIII. 1751), P/2 (20. VI. 1738). — 16. SA fasc. 385 (12. III. 1747). — 17. RK fasc. XLVI/1 (14. II. 1750). — 18. RK fasc. XLVI/1 (12. VIII. 1751). — 19. RK fasc. XLVI/2 (20. IX. 1754). — 20. RK fasc. XLVI/1 (30. V. 1755), RK fasc. XLVI/2 (20. IX. 1755), RK CC fasc. S/20 (7. I. 1755). — 21. RK fasc. XLVI/2 (20. IX. 1755), DA Raigersfeld fasc. XXX (28. II. 1758).

SEVEROVZHODNE ITALSKÉ ZAPORE V ANTIKI*

J. SASEL

Da je poznoantično zaporno zidovje v jugovzhodnih Alpah historigno pomembno vsaj toliko kot zgornjegermansko-retijski *limes* ali *vallum Hadriani*, ni potrebno posebej poudarjati¹, kajti že sam pogled na zemljevid pokaže — četudi odmislimo dejstvo, da sta v pozni antiki imenovana *limes* že propadla² —, da je njun pomen prvenstveno v obrambi obróbnih pokrajin, Britanije, Belgije ali Germanije; medtem ko je bilo zidovje na danes slovenskih tleh zgrajeno proti napadom na matično deželo imperija, na Italijo samo.

Zaporno zidovje, ki je spadalo pod upravo in poveljstvo *virii spectabilis comitis Italiae*³, dokumentira že pisano gradivo iz časa gotških, hunskih in langobardskih vpadov v Italijo; prvenstveno ga pa seveda dokumentirajo na dolge razdalje ohranjeni ostanki, ki so na mnogih mestih med Vrhniko in Ajdovščino še danes dobro vidni.

Z njimi se je ukvarjalo veliko številó zgodovinarjev in arheologov, ki so uživali podporo ustreznih znanstvenih ustanov že v obdobju avstro-ogrske monarhije, posebej

tudi v času med obema vojnoma, ko je bila dobra polovica zidovja pod politično upravo Italije. Vendar so si bili tedaj v svesti predvsem pomena zapor za poznoantično in zgodnjerednjeveško politično zgodovino. Danes je brez posebnega dokazovanja umljivo, da bi ti ostanki, če bi bili arheološko preiskani, ponazarjali tudi poznoantično vojaško zgodovino in gradbeno tehniko, ekonomsko-socialni položaj branilcev in način obrambe, kronološko sporna dogajanja, topografsko podobo tedanje poselitve, poti in naselij; najdbe tvarne kulture, ki bi prišle ob izkopavanjih na dan, bi pomenile dragocen vpogled v doslej kaj malo poznano kulturno in časovno področje. Vselej pa je za uspešen pričetek in uspešno izvedbo raziskovalnega dela potrebno eno: organizacijska hrbtenica, ki je manjkala v vseh dose-
danjih živo zainteresiranih, razmeroma gostih, a razdrobljenih raziskovalnih pozikusih.

Obstoj obzidja, ki je doslej arheološko dokumentirano že za IV. stoletje, izpričujejo pisani viri celo še sredi VIII. stoletja⁴. Naslednja omemba enega dela zidovja spada v leto 1260; najdemo jo v listini ogrskega

* Sestavek je bil pripravljen kot predavanje za sestanek slovenskih arheologov dne 9. 12. 1955.

kralja Bele IV⁵, ki naj bi jo izdal v Dobri knezom Frankopanskim, jim z njo potrdil župo Vinodol ter določil njene zahodne meje. Od novejših avtorjev ga prvi omenja Valvasor in sicer z imenom *Heidenmauer*, kar je nedvomno v skladu in v zvezi z ljudskim poimenovanjem Ajdovski zid⁶. To pa je dejstvo, ki jasno izpričuje, da so bili ostanki ljudstvu oddavnaj znani, posebej v območju kraja *Longaticum*, ki je ohranil celo antično imensko osnovo v današnji imenski obliki Logatec, ter v območju Prezida ob Kolpi, kjer kaže na neko kontinuiteto izraz krajevnega imena sam; če upoštevamo seveda tamkajšnje antične zidne ostanke ter tudi značilno dejstvo, da je bila v bližini prastara tromeja med Istro, Slovenijo in Hrvatsko. Odtlej, to je od konca XVII. stoletja, se ostanki zidovja zdaj v tem zdaj v drugem sektorju v literaturi redno omenjajo. Med najzgodnejše in arheološko pomembne omembe spada tudi notica v pismu rečana Klavdija de Marburgh, ki je imel nalogo rekognoscirati avstrijsko-turško mejo in ki ga je objavil Ferdinand Marsigli v znamenitem delu *Danubius Pannovicus-Mysicus*⁷. Sektor zidovja Reka—Prezid omenja in spoznava za rimskega tudi B. Hacquet v delu *Physikalisch-politische Reise aus den Dinarischen durch die Julischen, Carnischen, Rhetischen in die Norischen Alpen im Jahre 1781 und 1783 unternommen* (Leipzig) I 1785, 55 s. Vendar je bil šele P. Kandler prvi, ki je dojel pomen zidovja, čeprav ga je romantično interpretiral ter odkrite fragmente netočno in delno fantastično povezoval v organizem⁸. Njegova zasluga pa obstoji v tem, da ni zamudil nobene prilike, da bi ga spoznaval, preučeval in nanj opozarjal, posebno ko so ga zaradi železniških del na progi Ljubljana—Trst tu in tam presekali, prvič v letu 1842. Z njim je bil v zvezi tudi reški zgodovinar G. Kobler, čigar postumna publikacija *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*⁹, kaže Kandlerjeve poglede na zidovje. V svoj zgodovinski opus je pod istim vplivom prevzel ostanke tudi A. Dimitz¹⁰. Kandler, ki je imel širok krog znancev, prijateljev in sodelavcev, je bil v tesnih zvezah prav tako s Tom. Lucianijem iz Labina, ki mu je leta 1849 poslal še opis zidovja pri Klani nad Reko¹¹.

Ker so se notice o antičnih preostankih že dokaj zgostile, je Kandler leta 1870 predlagal tržaškemu magistratu, naj bi omogočil sistematično preiskovanje zidovja, fiksiranje na kartah in interpretacijo po vzoru britanskega ali germanskega limesa¹². S predlogom ni bilo seveda nič, nasprotno,

po njegovi smrti leta 1872 je interes za starodavne ostanke za nekaj časa povsem upadel.

Delno hkrati s Kandlerjem, delno po njegovi smrti so se jeli za zidovje zanimati tudi na kranjski strani, tako na primer Hitzinger¹³, toda to so bili manjši priložnostni prispevki, delno fantastični kot Kandlerjevi in brez pravega jedra. Povsem drugačen, bolj energičen in bolj načrten prijem kot Kandler sta pokazala v. Premerstein in Rutar, ki sta vrhniški krog utrdb vrisala na vojaško specialko ter poizkusila tudi prvo stvarno historično analizo¹⁴. Seveda je bil to šele prvi poskus, in že kratek čas nato je A. Müllner ostanke kartografsko neprimerno natančneje fiksiral ter s tem njuno delo bistveno dopolnil¹⁵. To so takoj spoznali tudi v tržaškem muzeju, kjer se je bil obrambnega sklopa v tem ali onem članku dotaknil C. Gregorutti¹⁶, A. Puschi, direktor tržaškega muzeja, pa je Müllnerjev — še danes osnovni članek — prevedel ter ga dopolnil s pregledom zapor na Krasu, predvsem na teritoriju tržaškega muzeja¹⁷. Nekaj pred tem je S. Jenny preiskoval vrhniški pentagonalni kastel¹⁸. Med prvo svetovno vojno sta zaporne zidove na Krasu raziskovala K. Pick in W. Schmid, ki pa o delu nista objavila ničesar razen kratkega članka¹⁹. Ko je po prvi vojni prešel postojnski in reški sektor pod politično upravo Italije, se je dal za zidovje navdušiti poznejši general, tedanji polkovnik Gariboldi. S tržaškim muzejem, zemljemerci in vojaki je — kot kaže — dokaj natančno preiskoval reški sklop zidovja, pa tudi tistega na Hrušici in v območju Logatca. O vsem delu obstaja doslej samo nekaj pomembnih notic izpod peresa Gariboldija, Antoniellija ter

Kandlerjeva idealno umišljena rekonstrukcija rimske poštno postaje in kastela z imenom *Ad pirum*, danes Sv. Jedert na Hrušici. Podoba je bila prvič objavljena v delu D. V. Scussa, *Storia cronografica di Trieste* (Trieste 1863) ter ponatisnjena v studiji P. Sticottija, *Il limes delle Alpi Giulie* (Roma 1937), Tab. I 2

Sticottija²⁰. Pozneje zidovja arheološko niso več raziskovali, razen kolikor je konservator v Benečiji, G. Brusin, izvedel manjša izkopavanja na kastelu pri Sv. Jederti na Hrušici, zidovje konserviral ter preiskoval tudi posamične sektorje v reškem območju²¹.

Zgodovina preučevanja tega zapornega sistema je torej dolga in pestra, a znanstveno so danes še vedno glavna osnova Puschijeve in Müllnerjeve terenske ugotovitve, pridobljene seveda v dokajšnji meri po zastarelih preiskovalnih metodah. Teoretično pa so ostanke poleg v. Premersteina analizirali še O. Cuntz, N. Vulić, B. Saria, P. Sticotti in S. Stucchi, po drugi svetovni vojni pa je v teoretično debato odločilno posegel A. Degrassi²².

*

Namen zapornega zidovja leži na dlani; zapiralo je dohode in pota v severno Italijo z Balkana in iz vzhodnega dela Srednje Evrope. O tem ne more biti dvoma. Pač pa bi bilo mogoče razpravljati — in to bo potrebno storiti v interpretaciji, — ali so bila vsa pota hkrati zaprta, ali so bila zaprta na isti način, v isti obrambni tehniki in proti enako opremljenemu oziroma organiziranemu sovražniku. Spoznavati antična pota in tehtati njih taktične možnosti pri eventualnem prodiranju z vzhoda, se pravi, iskati teoretičnih pogojev za nastanek zapore.

Magistrala, ki je vodila čez to področje v Italijo, je cesta Oglej—*Aquileja*—Ajdovščina—*Castra*—Hrušica—*Ad pirum*—Vrhnika—*Nauptus*—Ljubljana—*Emona*²³ z važnejšim odcepom pri Ajdovščini na Vipavo—Razdrto—Planino—*Logatec*—*Longaticum*—Vrhniko; od njega pa so se cepile prometne smeri: Razdrto—Trst—*Tergeste*; Planina—dolina Pivke—*Reka*—*Trsatina*; Planina—Cerkniško jezero—*Kolpa flumen Colapis*; in morda tudi Vrhnika—Ig. Druga zelo važna prometna cesta čez to območje je vodila od Ogleja na Trst—Stari trg—Ljubljano ter od Ogleja na Trst—Reko in v Dalmacijo. Neka pota so vodila tudi skozi dolini Idrije in Bače z nadaljevanjem — kot vse kaže — proti Savi²⁴. Glede na varnost Italije pa so bila sekundarnega pomena pota, ki so zavijala v Istro, na primer pri Reki proti Puli—*Pola*, prav tako številni manjši prehodi preko razvodja med Pivko in Timavo. Za zelo važno je treba označiti tudi cesto, ki je vodila iz Ogleja na Čedad—Predil in v Norik²⁵.

Glavna cesta v Italijo je bila zaprta s tremi zaporednimi zidnimi sklopi: 1. z vrhniškim, 2. z zidom v območju kraja Gruden

blizu vasi Kalce, ter 3. z obrambnim pasom v območju postaje *Ad pirum in Alpe Iulia*, to je Hrušica.

Prvi obrambni sklop, to je obzidje okrog Vrhnike²⁶, ima fronto obrnjeno proti Vrhniku, stolpi pa štrlijo proti Italiji. Ker poteka zid po grebenih, meni Müllner, ni bilo prostora, da bi jih gradili izstopajoče na panonsko stran. Nadaljnja zanimivost je, da so si stolpi po izdelavi in obliki dokaj različni. Potek zidu prekinja na dveh mestih konfiguracija terena, v glavnem prevelike strmine. Prvi del zidovja sega od postaje Verd do Ljubljanskega vrha, točneje, do mesta, ki se imenuje Pod robom in ima vsega 20 stolpov²⁷. Drugi del se pričinja na drugi strani Ljubljanskega vrha, preseka rimsko cesto, ki je vodila pod Štampetovim mostom, in končuje na vzhodu Raskovca; po Müllnerju nosijo stolpi v tem sektorju številke od 21 do 40. Tretji del se pričinja na drugi strani Raskovca — delno sta njegov potek uničila moderna cesta in železnica — ter vodi do Straže pod Špiplom, kar je ljudska oznaka za poslednji stolp, 62. po vrsti. Celotna dolžina zidu je okoli 10 km.

Središče prvega obrambnega sklopa naj bi bil po Degrassiju in drugih kastel na Hribu v Vrhniku, velik kot normalni kohtorni kastel²⁸.

Druga zgora pričinja pri vasi Kalce in sicer s kastelom, čigar ostanke²⁹ so še vidni, čeprav je bil v glavnem uničen ob cestnih delih. Imel je kvadratno obliko s 60 m dolgo stranico, solidne zidove, na treh straneh *antemurale*, na četrti prepad. Kaže, kakor da bi v sredini stal kvadraten stolp. Sledovi zidovja, ki se na kastel priključujejo na severni strani, so bolj borni in kratki; dobro pa so vidni na južni strani, kjer se zid vzpenja na vrh gore Srnjak ter nadaljuje do Unca. Sektor je dolg nekaj nad 7 km in je brez stolpov; prejkone so opravljale njih nalogo nekatere spretno izkoriščene skale.

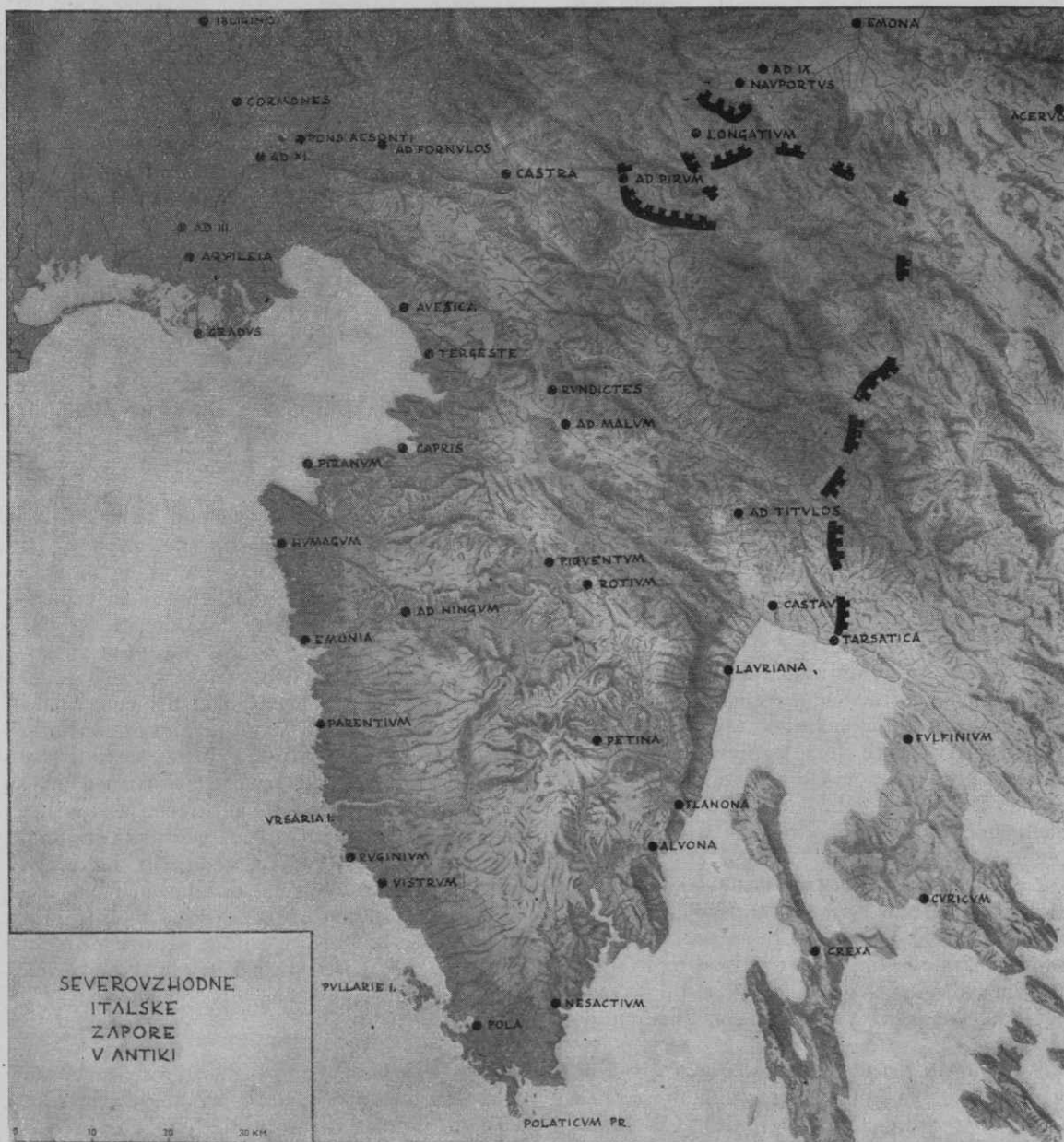
Tretji obrambni sklop, ki je zapiral pot iz Longatika na Tergeste oziroma Tarsatiko, je bil dolg približno 18 km ter je imel svoje obrambno središče na Hrušici, to je poštni postaji *Ad pirum*, v tamkajšnjem kastelu, ki je — sodeč po velikosti — lahko sprejel nekaj desetih vojakov. Hrušica je manjši poligonalni kastel³⁰ z dvema stolpoma in 500 m obsega; zidovi so ohranjeni do višine 2 m in so debeli 3—4 m. Notranjost deli močan prečni zid na zgornji in spodnji predel; za zgornjega je menil Puschi, da je poveljniški, spodnji pa bi služil državni pošti. Na najvišjem mestu kastela je okrogel stolp, od katerega vodi zid skoraj še

2 km proti severu. V južno stran je zid vodil proti vasi Studeno, kjer je stražil vicinalo *Tergeste*—Razdrto—*Longaticum*, držal dalje v obrambo severne poti Logatec—Postojna, ter še naprej v zaščito cesti Logatec—Laze—Cerknica, nato se izgubi. Na več mestih se vidijo stolpi, ki imajo različno obliko, glede na namen pač, ki so mu služili: ali zapora ceste ali obramba višine.

Obrambno središče na zahodnem vznožju Alp je bil kohortni kastel v Ajdovščini³¹, zgrajen ob sotočju Lokavska in Hublja, ki

sta mu branila vzhodno in severno stranico, drugi sta bili zaščiteni z manjšim obrambnim jarkom. Debelina obzidja znaša v temelju 3.80 m; kastel je poligonalen in šteje 15 okroglih stolpov na kvadratni bazi. Do danes dobro ohranjeno zidovje je odločilno vplivalo na naselbinsko zasnovo srednjeveške Ajdovščine.

Prehod iz Dalmacije v Istro je zapiralo samo eno obzidje³², ki je segalo od Reke proti Prezidu. Obrambni center tega sklopa je bila utrdba *Tarsatica*, ki spada na konec

Položaj doslej znanih poznoantičnih zapornih zidov na Krasu ter imenoma znanih antičnih naselij po Istri in jugozahodni Sloveniji (osnova: Bohinec—Planina—Selan). Zahodno od kraja *Tarsatica* leži naselje Kastav (izv. iz lat. *castra*), ki je na gornji karti pomotoma vpisano v obliki: Castav

IV. stoletja in ki naj bi po Depoliju bila legijsko taborišče. Ostanke zidovja, čigar jedro je bilo samo nasuto in brez vezave, so debeli malo manj kot 2 m. Od morja pri Reki vodijo do Jelenja po desnem bregu Rečine, prekoračijo na levega, držijo do izvira ter vodijo okoli vznožja Snežnika do Prezida. Glavne točke, po katerih zid poteka, so naslednje: Jadransko morje na desnem ustju Rečine — stolp Sokol v Reki — hrib Kalvarija — hrib sv. Katarine — hrib Lubanj — Lopača — Jelenje — Podkilovac — vzpetina Bukovo — Studena (Klana) — Železna vrata — hrib Trstenik — hrib Prisjeka — hrib Bačva — tromeja Istre, Slovenije in Hrvaške — Kupin kamen — Lisen kamen — Praprotna draga — Bela voda — hrib Berinšek — Gromače med Babnim poljem in Prezidom. Potek zidu je večkrat prekinjen, na primer v Jelenju in pri Železnih vratih. Od Železnih vrat dalje zapira cesto, ki vodi od Cerkniskega jezera proti Kolpi. Zid je ponekod povsem izginil; porabili so ga domačini za kamnolom. Vsa linija je dolga skoraj 30 km in je imela nekaj delno še danes vidnih stražnih stolpov.

Nekako 10 km zahodno od Reke je naselje Kastav (it. *Castua*)³³, za katerega domneva Degrassi in pred njim že drugi, da ima ime izvedeno iz latinskega *castra*. Tudi na tem mestu je ugotovljen ostanek kastela, bržkone z isto funkcijo kot Ajdovščina.

Jugovzhodno od Logatca so deli zidu, ki je stražil južno cesto Logatec—Postojna in ki se pričinja na vzhodnem pobočju vzpetine Gradišče z delno še dobro vidnim kastelem. Zidna debelina znaša 1,50 m. Vzdolž njega so bili naleteli na tri stolpe, od katerih tvori najzahodnejši konec zidu, štrli na panonsko stran in je močnejši od obeh ostalih, zgrajenih na italjski strani. Zid prekinjata dve cesti in železnica. V nadaljevanju njegove smeri sta še dva zidova, eden nad Pokojiščem, drugi nad Rakitno — oba najbrže zapora prehodov do Cerkniskega jezera³⁴.

Zavarovana je bila tudi cesta, ki je držala iz Emone preko Starega trga na Trst³⁵ in sicer s kastelem Golo, ki je trapezne oblike, s 676 m zidnega obsega, ter s približno 6 km dolgim zidom pri vasi Selo, južno od Krvave peči, ki je držal vse do sv. Ulriha in do Gradišča.

V območju prostora Zarakovcem vzhodno od Koritnice je že G. Marchesetti opazil nad 1 km dolg zid, grajen z malto. On meni, da mu je bil pglavitni namen braniti pot čez Podbrdo in po Bači v dolino Idrije³⁶. Zid je še povsem preiskavan.

Prav tako tudi zapora pri Novi Oselici, ki je zapirala neko pot, kot meni A. Degrassi, prihajajočo iz doline Save³⁷.

— V sklopu teh gradenj je potrebno omeniti končno tudi zid, ki je 4 km severovzhodno od Čedadada zapiral pot iz Akvileje čez Predil na Gospo sveto-*Virunum*³⁸.

Skupina kastelelov na črti po razvodju med Pivko in Timavo, ki je stražila — kolikor jo je sploh mogoče spravljati v zvezo s poznoantičnimi italjskimi zapori — razne manjše prehode, je zapeljala Kandlerja, da jih je v preveliki vnemi kartografsko združil v sklenjeno linijo kot *il vallo interno*. To so kasteleli³⁹: 1. Št. Peter na Krasu (danes Pivka), kvadraten kastelel s stolpi; 2. podoben kastelel na Primožu blizu Sv. Petra; 3. Silen tabor med Št. Petrom in Knežakom, kjer so vidni zidovi s stolpi ter nasip na njegovi južni strani; 4. dvoje gradišč pri Knežaku, od katerih ima severno 350 m zidnega obsega in portal zaščiten z močnim stolpom; drugo trikotnega tlorisa pa 648 m zidnega oboda; 5. mekoliko južneje je Šembije s kastelelerom ter v njegovi bližini nad krajem Trnovo pri Ilirski Bistrici še eden največjih kastelelov, ki ima nad 1 km dolg obseg, na vzhodni strani dvojni zid in močan stolp; 6. utrdba pri Zemonu; 7. vzhodno od Trnovega je kastelel pri Sv. Ahacu v višini 800 m, v katerem so opazni celo sledovi poslopij.

K navedenim ostankom, pod katerimi razumemo poznoantične italjske zapore, je treba tako ali drugače — stvar še ni preiskana — priključiti tudi utrdbe in taborišča, kot so Ločica v Savinjski dolini, Vranje pri Sevnici, gradišče Velike Malence in podobna, ki so z zapora v neki bodisi genetični bodisi samo kronološki ali geografski zvezi⁴⁰. Brez dvoma je na terenu ohranjenih še mnogo več zapor, ki doslej zaradi vse premalo sistematičnega preiskovanja niso poznane, a bi jih morda izpričevala številna in značilna krajevna ali ledinska imena, gotovo pa dejstvo, da ostajajo nekatera pota in prehodi brez dokumentirane zaščite, kar v pozni antiki gotovo ni bilo mogoče, sicer bi postale ostale zapore povsem iluzorne, če bi jih sovražnik z lahkoto obšel.

*

Ker je nemogoče, da bi bili vsi navedeni razsežni ostanke nastali in služili hkrati, kar so domnevali že tako samo najstarejši preiskovalci, spada med fundamentalna vprašanja geneza zapor. Raziskovalci so se odgovoru poizkušali približati sicer z rezul-

tati, ki jih nudi arheologija, ker pa je teh doslej daleč premalo, so si intenzivno pomagali tudi z literarnimi noticami antičnih avtorjev.

Kandler je bil najprej mnenja, da spadajo v čas 178—177 pred n. št., ko je bila Istra zasedena in se je utrjevalo območje Akvileje⁴¹. Pozneje je pripisal izgradnjo konzulu Semproniju Tuditanu, ki je leta 129 triumfiral nad Japodi.

Puschi je poudarjal, da bo definitivno opredeljevanje možno šele po arheoloških izkopavanjih, teoretično pa je bil mnenja, da so posamezni sektorji iz časovno raznih obdobij, tako bi bili na primer *Nauportus*, *Ad pirum* in *Castra* zgrajeni takoj po japonskem vdoru v Trst⁴².

A. v. Premerstein je pripisal izgraditev Nauporta avgustejskemu obdobju⁴³.

Cuntz se je prvi uprl tako zgodnjemu datiranju⁴⁴, opiraje se pri tem na dejstvo, da niti Septimius Severus niti Maximus nista na poti v Italijo naletela na kake ovire. Prva literarna omemba obrambe na Alpah naj bi bila pri Julijanu in sicer glede na dogajanja v letih 351—352 po n. št. Kastel na Hrušici naj bi bil iz konstantinske epohe, vendar izpred leta 353, ko je po njegovem mnenju nastal *Itinerarium Hierosolymitanum*, ki za Ajdovščino ne piše več ime *Fluvio Frigido*, kot še *Tabula Peutingeriana* ali *Itinerarium Antonini*, ampak *Castra*. Zapori pri Ajdovščini in Vrhniki pa naj bi bili malo kasnejši, verjetno iz časa po letu 351, kajti Julijan govori na navedenem mestu o *τείχος* ne o *τείχη*. Tedaj je nastala prejkone tudi zapora v naselju Gruden.

Kasno dobo izgradnje predpostavlja prav tako N. Vulić⁴⁵. Toda ta, kot ugotavlja Degrassi, priključuje k Italiji tudi utrdbe, ki jih *Procopius* v Justinianovem času omenja v Panoniji. Kasteli med Emono in Akvilejo naj bi bili po njem diokletijanski; okoli leta 400 pa naj bi bili dogotovljeni zidovi, ki imajo jasen namen zadrževati premike celih narodov.

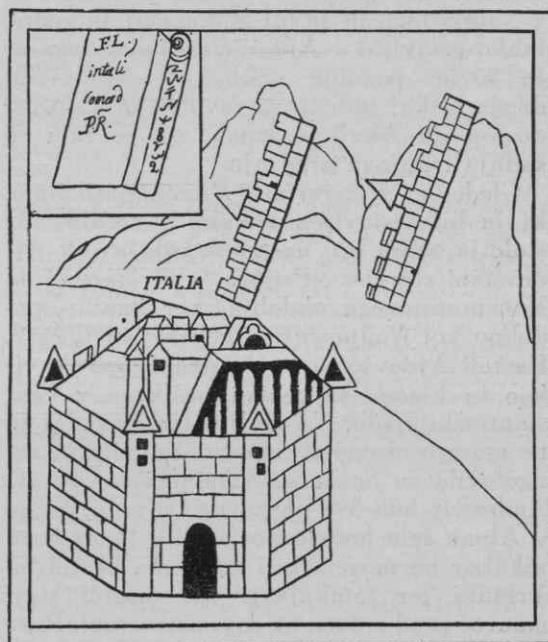
W. Schmid meni, da je ves sklop nastal vendarle sočasno, in sicer za cesarja Diokletiana, o katerem piše *Zozimus*, da je zaščitil meje imperija iz mesti, trdnjavami in stolpi⁴⁶.

S Schmidom sta se strinjala tudi Kromayer-Veith z dopolnitvijo morda, da segajo pričetki posamičnih sektorjev v markomansko obdobje⁴⁷.

Tudi R. Egger se je pridružil mnenju o enotnem nastanku, ki pa ga je stavljajl v IV. stoletje, sočasno z retijskimi utrdbami okrog Brennerja⁴⁸.

Dve dobi nastanka zagovarja B. Saria⁴⁹. V zgodnejši bi bili nastali kasteli v Nauportu, na Hrušici in v Ajdovščini, v kasnejši pa zidovi, češ da se obe gradnji razlikujeta tudi po tehniki dela. Kasteli bi mogli biti iz Diokletijanovega obdobja, lahko tudi nekaj starejši, na primer iz Gallienovega, ki je odbil Alamane, ko so skozi Retijo pridrli v Italijo, ter obdal Verono z obzidjem. Nanje naj bi se nanašal tudi Julian, ko govori leta 351 o *τείχος* v Alpah. Zidove same pa si je težko zamisliti, preden ni okrog leta 400 padel donavski *limes*. *Terminus post quem* daje za njegovo izgradnjo sv. Ambrozij⁵⁰, ki piše leta 374 ob vdoru Markomanov in Kvadov, da se mora braniti Italija za improviziranimi lesenimi barikadami.

S. Stucchi meni, da je najstarejši od kaste-
lov ta na Vrhniki, namreč iz Gallienove dobe; sočasen bi bil morda tisti v kraju Kastav. Ajdovščina naj bi bila iz konstantinskega obdobja; zidovi pa iz leta 388, ko

Risba iz antičnega upravnega priročnika *Notitia dignitatum omnium tam civilium quam militarium in partibus Occidentis* — to je seznama državnih pisarn, uradnih mest, predstojnikov in vojaških postojank po zahodni polovici rimskega imperija v pozni antiki — sestavljenega ob koncu IV. ali v zač. V. stoletja. Original rokopisa je izgubljen; objavljena podoba je vzeta iz ohranjenega izbornega prepisa iz IX.—XI. stoletja (objavil O. Seeck, *Notitia dignitatum*, Berlini 1876, p. 675). Podoba predstavlja idealno skicirane poznoantične zaporne zidove na Krasu in v Vzhodnih Alpah (dva poševna zidova v gorah) ter njim pripadajočo šesterokotno (?) trdnjavo s stolpi trikotnega tloriša in vrati. Trdnjavo enačijo po večini z Ajdovščino, ki se je v antiki nazivala *Castra*, verjetneje pa gre za simboličen naris neke ključne utrdbe, ki leži južno od zidov — kar bi dokaj verjetno utegnila biti postojanka *Tarsatica*, danes Reka. Slika je v delu pridana naslednjemu besedilu: *Sub dispositione piri spectabilis comitis Italiae: tractus Italiae circa Alpes*

je Maksimov poveljnih *Andragathius* zaprl pota, ki vodijo iz Panonije v Italijo⁵¹.

Poslednjo in doslej najizčrpnješo obdelavo je podal A. Degrassi, zato naj jo natančneje navedem. Ker govori Julian o *ὄπερ τῶν Ἀλπέων τεῖχος* oziroma *παλαιὸν φρούριον*, kamor je oktobra 351 poslal svoje vojake Magnencij, medtem ko se je sam zatekel v Akvilejo, in ker isti avtor zopet na drugem mestu omenja trdnjavo v Alpah, ki naj bi jo Konstancij II septembra 352 zasedel, meni Degrassi, da gre na obeh mestih za isto trdnjavo, kajti zasedba se je izvršila proti jutru, že opoldne pa je bil lahko o njej obveščen Magnencij, nato je nemudoma moral pobegniti iz Akvileje, ker so imeli Konstanciojevi vojaki prosto pot⁵². Identiteto obeh postojank je dopuščal že O. Seeck⁵³. S *φρούριον* je po Degrassiju več kot verjetno mišljena Ajdovščina. Ker omenja Julian tudi potok ob njem, odpade možnostna domneva, da bi šlo za utrdbo na Hrušici, ki je brez vode in od katere je do Akvileje še celih 65 km. Če pa bi utrdbo identificirali z Nauportom, bi se bil Magnencij še vedno lahko ustavljal v Ajdovščini. Poleg tega se je 50 let pozneje vršila pri Ajdovščini druga bitka; tudi ta za ravnino in za prost dostop do Akvileje, znak, da je bila to zadnja trdnjava pred njo.

Glede na *Itinerarium Hierosolymitanum*, ki je bil sestavljen nekako v sredini IV. stoletja, mora biti nastanek trdnjave v Ajdovščini starejši od njega, a ne starejši od Konstantinovega obdobja, ker ima — podobno kot *Nauportus* — nepravilen tločrt⁵⁴. Kasteli Ajdovščina ter še drugi med Akvilejo in Emono so nastali prejkone v konstantinski epohi. Na vsak način pa tedaj še ne morejo obstajati zaporni zidovi, kot sta ugotovila že Saria in Schmid, sicer bi sv. Ambrozij leta 391 ne govoril o zidu, ki ga v Alpah šele hočejo postaviti⁵⁵. Poleg tega nikakor ne moreta biti istočasna kastel na Vrhniku ter tamkajšnji zid; kastel stoji namreč pred zidom, na sovražni strani. Prav tako spada po novih raziskovanjih zidovje Tarsatike šele na konec IV. stoletja⁵⁶.

Degrassi je trdno uverjen, da tvorijo zaporni zidovi organski sistem, nastajajoč pod istimi vzroki. Če bi bili obstajali že v letu 374, se sv. Ambrozij ne bi pritoževal, da je treba sovražnika zadrževati na improviziranih palisadah v Alpah. Obstajali pa so vsekakor v začetku V. stoletja, ko sta dva zidova od njih narisana v Noticiji *dignitatum*, in sicer v poglavju, kjer se obravnavajo kraji pod upravo *comitis Italiae*⁵⁷. Nastanek zidovja spada torej med leta 374 in

420. Skupno s temi deli med leti 374 in 420 pa so bili lahko povečani ali vsaj restavrirani tudi kasteli med Akvilejo in Emono.

Tako postaja sistematizacija alpskih utrdb prirodna posledica germanskega vdora v letu 395 ter propada panonskega limesa⁵⁸. V istem času in zaradi istih vzrokov so nastajali kasteli Hoischhügel (Hanžev vrh), Duel in drugi.

Za obrambo Julijskih Alp so bile postavljene — kot sledi iz Noticije *dignitatum* — tri legije, imenovane *Iuliae Alpinae*⁵⁹. Pod poveljstvom *comitis Italiae* sta bili za časa nastanka Noticije le legiji *I pseudo comitatense* in *III comitatense*, medtem ko je bila *II pseudocomitatense Iulia Alpina sub dispositione comitis Illyrici* — stacionirana torej kvečjemu na vzhodnem vznožju Alp, na primer v Ločici ali v Velikih Malencah.

Imena, ki jih je antika dajala tem utrdbam, sporočajo avtorji — kot je bilo delno že iz povedanega razvidno — različno. Sv. Ambrozij govori o *Alpium vallum*⁶⁰; Ammianus Marcellinus rabi izraz *claustra Alpium Iuliarum*; izraz *Italiae claustra* ima tudi Claudianus; Prosperus piše o *clusurae Alpium*. W. Schleiermacher meni⁶¹, da je pravi izraz za utrdbe *clusurae*. Vsekakor pa oznaka *limes Italicus*, ki jo porabljata na primer Puschi in Egger, ni potrjena z antičnimi viri. Kolikor bi danes porabljali antično ime za te utrdbe, bi bilo morda najbolje privzeti *clusurae Alpium Iuliarum*, medtem ko v slovenščini nedvomno *severovzhodne italске zapore* — izraz, ki ponazarja hkrati vprašanja kaj, kje in zakaj.

*

Naloge, pred katerimi stojimo spričo evropske pomembnosti arheološko-historičnega objekta, bi bile naslednje: Najprej kartografsko fiksiranje ostankov, vršiti izkopavanja, ki jim značaj objekta diktira tehnično specialen prijem. Dalje, proučevanje naselij, cest in grobišč — v prvi vrsti kajpada poznoantičnih — v sklopu severovzhodne meje antične Italije. K temu bi bilo treba priložiti proučevanje vojaških objektov v Vzhodnih Alpah ter proučevanje pozne antike na naših tleh. Za to je potrebno zasnovati možnost enotnega objavljanja vsega drobiža in gradiva v zvezi s temi vprašanji — publikacija naj bi se zgledovala v zasnovi po znanih in analognih tujih delih — ter še pred tem, organizirati konservatorska dela vzporedno z izkopavanji, kajti da bodo kon-

servirani objekti iz obdobja, ki je sicer skoraj brez dokumentov, postali domača in tuja historična zanimivost izrednega značaja, vprav svetovnega pomena, o tem ne more biti dvoma.

OPOMBE

1. Kar pa zaradi nepoznavanja le-tega znanstvenemu svetu ni brez nadaljnega prezentno. — 2. Prvi za Galliena, drugi med leti 383–388. — 3. Not. dign. Occ. XXIV. — 4. Arheološki podatki bodo navedeni niže. Antični pisani viri so navedeni pri večjem številu avtorjev, ki so se s to snovjo ukvarjali, med poslednjimi jih izčrpno analizira A. Degrassi, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana*, Bernae 1954, 151 ss. Andr. Dandolo, Chron. VI 2,6 (cf. Muratori, *Rer. Ital. script.* XII) omenja zidovje ob Avarskem vdoru med leti 579–581: *qum Avares Sirdium invasissent, usque ad muros longos pervenerunt incipientes a finibus Istriae ab urbe Tarsia*. Degrassi citira viro, po katerih so zapore omenjene še v letu 746 in 750, in sicer: *Ratchis regis capitula* 13 ter *Ahistulfi leges* 5 v *Monum. Germ. hist.*, *Leges* IV pp. 192, 197; cf. L. Schmid, *Gesch. d. deutschen Stämme, Die Ostgermanen*, 1941², 590 ter *Zeiss, Germania* 12, 1928, 28. — 5. Listino omenja V. Klaič, *VHAD NS V* 1901, 173, ki prinaša k njej tudi potreben komentar. Glavno besedilo se glasi: *Cuius (loci Vinodoli) confinia ad Tramontanam, imprimis est fluvius et locus Rika in monte maris incipiendo; et nostra libera aqua Richina, usque ponticulum penes Prohovo. Trans aquam, prima meta est in uno lapide, in quo est littera A, meta et aqua sequitur libera. Quae aqua ex monte nostro Grobnicensi et confinio scaturit. Murus supra inchoatur in Jiljeniched, qui dicitur Prezum, murus in piscina ad Praprutsche, ex illa parte Terstenik Lous autem Terstenik manet nosler et integer. Ex Praprutsche ad Kupin kamen, a Kupin kamen ad Lisen kamen; a Lisen kamen ad Bella vada in valle Prapruthid. A valle Prapruthid ad montem Berinschek, a monte Berinschek ad Gromache, a Gromache ad Brezidin Babinopolie. Haec sunt vera confinia a monte maris usque Babinopolie. Glade teksta cf. B. A. Kerseelich, *De regnis Dalmatiae Croatiae Slavoniae notitiae praeliminares* (Zagabriae, s. a.) p. 196. Da so Frankopani resnično imeli Gorski Kotar v svoji lasti, izričišče listina iz leta 1481, ki jo obj. Tkalčič, *Mon. civit. Zagabriae* III p. 406. Citirana listina iz leta 1260 na je vendarle bila — kot ugotavlja Klaič — ponarejena v XV. stoletju z namenom, da bi mejam dala svetost starine, kar pa celo podatkov ne zmanjšuje — izpričuje pač samo staro prakso. — 6. *Valvasor, Ehre d. H. Krain* 1869 IV 98 z risbo (zid Reka—Prezid), ki se sklicuje celo na neke starejše, neimenovane avtorje, ki zidovje omenjajo, cf. tudi B. Saria, op. 49; ter v *Premenstein-Rutar* oz. 14 p. 15, 7. II 4726 p. 75 ss. — 8. P. Sticotti, *Il limes delle Alpi Giulie*, Roma 1957, 3 ss. z nadrobno bibliografijo njegovih člankov ter tudi z nekaj prevlečevanjem njegovega pomena. — 9. 1896 p. 25 ss. — 10. *Geschichte Krains, Laibach* 1874, 66 ss. — 11. dopis objavljen v *Archeogr. Triest*, 3 ser. vol. I 1903, 105. — 12. Podrobnosti notira P. Sticotti o. c. 8 s. — 13. *MHK* 16, 1861, 46. — 14. *Römische Strassen und Befestigungen in Krain*, Wien 1899. — 15. *Argo* 8, 1900, 201; 9, 1901, 41 in 29. Cf. prevod dela v *Archeogr. Triest*, ser. II vol. 24, 1902, 151. — 16. Cf. Sticotti o. c. 10. — 17. *Limes italicus orientalis*, *AMSIA* 18, 1901, 376 ss. ter *I valli romani delle Alpi Giulie — cenno generale*, *Archeogr. Triest*, ser. II vol. 24, 1902, 119 ss. — 18. S. Jenny, *Grabungen im antiken Nauportus*, *JbZK NF* 4, 1906, 267 ss. — 19. *JÖeAI* 21–22, 1922 Bbl. 277 ss. W. Schmid, *XV. Bericht der RGK 1923–24*, 183 ss. ter *notice v časopisju*. — 20. I. Gariboldi, *Il vallo Romano; le vie d'Italia* 27, 1921 p. 4147, ki ponatiskuje še danes osnovni, čeprav nepopolni zemljevid A. Puschija, ki tvori osnovo tudi Degrassijevemu zemljevidu. U. Antonielli in*

Alpe Iulia, il limes romano e il nostro confine; izšlo v: Roma II 1924, 4 ss. — 21. G. Brusin, *Vie d'Italia* 1937, 253 ss. ter *Bull. Mus. Imp. Romano* IX 1938, 87. MM. Roberti, *AMSIA* L 1938, 235 ss. — 22. cf. op. 4. — 22. Cf. op. 4 glede Degrassija. O. Cuntz, *JÖeAI* 5, 1902 Bbl. 159 ss. (recenzijo prinaša A. Pusch, *Archeogr. Triest*, 3. ser. viol. I 1905, 109 ss.) N. Vulić *Il limes romano in Jugoslavia*, Roma XV 1937, 431 ss. ter *Il limes Romano*, 1938 p. 13; cf., kar pripominja k njemu Degrassi o. c. 138. Za Sario cf. op. 49 Sticotti o. c. S. Stucchi, *Le difese romane alla Porta Orientale d'Italia e il vallo delle Alpi Giulie*, *Aevum* 19, 1945, 342 ss. — 23. K cesti prim. Cuntz o. c.; *Premenstein-Rutar*, op. 14; A. Müllner, *Emosa* 1879 pass. W. Schmid, op. 19. — 24. C. Marchesetti, *I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia* 1905 p. 206. S. Stucchi, op. 22 p. 353 Degrassi o. c. 136. — 25. S. Stucchi, *Forum Iulii* 1951, 108 ss. K cesti cf. H. Deminger, *Die römische Reichsstrasse Aquileia-Lauriacum*, Car. I 159, 1949, 207 ss.; 140, 1950, 181 ss. — 26. K vrhniškemu obrambnemu sklopu cf. poleg literature citirane v opombi 14 in 15 tudi P. Sticotti o. c. p. 12. — 27. Ob delih za gradnjo železnice proti Trstu je bilo tik nad postajo Vred uničenih četrto stolpov, in sicer med stolpoma 4 in 9 po Müllnerju ter 570 m zidu. — 28. Cf. op. 18 ter Degrassi o. c. p. 155. — 29. Cf. Sticotti o. c. pp. 16 in 22 s podrobnejšimi podatki. — 30. K Hrušici cf. tudi W. Schmid, *JÖeAI* 17, 1932 Bbl. 206, kjer podaja poročilo o pošni postaji; predvsem pa P. Sticotti op. 15 in 22. — 31. Schmid, *XV Bericht RGK 1923–24*, 187 s., cf. Sticotti o. c. pp. 15, 22. — 32. Reka-Prezid: cf. Sticotti o. c. pp. 18, 21. Opis poteka ostankov podajam po V. Klaiču, cit. v op. 5, ki citira tudi delo D. Hire, *Hrv. Primorje* p. 34 ter id., *Gorski Kotar* p. 423. Naj omenim na tem mestu še en izid, ki bi — če bi bil ustrezno preiskan — utegnil spadati v sklep obrambe severovzhodne meje antične Italije, namreč zid od Senja (začetek pri Jablanju) do Karlobaga (konec pri Velebitu) v skupni dolžini ca. 10 km; cf. cv. Vurster, *VHAD NS IV* 1900, 231 ter V. Klaič, *ib.* V 1901, 175. — 33. Kastav: A Degrassi, o. c. p. 136. — 34. K obrambam v območju Logatca cf. Sticotti o. c. pp. 16 s., 21; B. Saria, o. c. p. 145 z lit. Ta sektor je doslej še najmanj preiskan. kaže, da bo princel še marsikatero presečenčje. — 35. Sticotti o. c. p. 17. — 36. C. Marchesetti op. 24. Sticotti o. c. p. 49. — 37. Cf. Degrassi o. c. p. 136 z lit. — 38. — Cf. op. 25. — 39. K t. im. »dallo interno« cf. P. Sticotti o. c. p. 17 s. — 40. A. Degrassi o. c. p. 159, 145. — 41. Lit. navaja A. Degrassi o. c. p. 437. — 42. *AMSIA* 18, 1901, 120. — 43. Cf. op. 14 p. 42. — 44. *JÖeAI* 5, 1902 Bbl. 154 ss.; cf. A. Degrassi o. c. p. 157 ss., ki prinaša na p. 140 zadevne citate. — 45. N. Vulić, cf. op. 22; A. Degrassi o. c. p. 158. — 46. W. Schmid, *XV Bericht RGK 1923–24*, 185 ss. A. Degrassi o. c. p. 158 z izpisanimi citati iz antičnih virov. — 47. *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer* 1928, 559 s. — 48. R. Egger, *JÖeAI* 25, 1929 Bbl. 298. — 49. B. Saria, *Doneski k vojaški zgodovini naših krajev v rimski dobi*, *GMDS* 20, 1939, 142 ss. — 50. *Ambros.*, *De excessu fratris I 51 Migne PL XVI c. 1356 s.* — 51. Cf. A. Degrassi, o. c. p. 159 ss. s kritičnimi pripombami. — 52. Ta Julianov citat izpisuje Degrassi o. c. p. 140 op. 498. — 53. *Gesch. d. Unt. IV* 415. — 54. W. Schmid navaja naslednje poznaantične analogije k trdnjavi v Ajdovščini: kastel Jünkerath, Bitburg, Neumagen. Po Brusinovem obvestilu — piše A. Degrassi, o. c. p. 142 — so bili pri obnovitvenih delih na kastelu na Hrušici najdeni novi Konstantina, Valentinijana I in Konstansa II. — 55. *Ambros.*, *De obitu Valent. 4 (PL XVI 1419)*. Toda v svojih sklepanjih se opirata Schmid in Saria na Zosimove besede II 34,1 (cf. Degrassi p. 158 op. 187), ta pa govori na citiranem mestu o mejah imperija ne Italije. — 56. Lit. Prinaša Degrassi o. c. p. 106 op. 53 in 34 ter 156 op. 172. — 57. Cf. op. 5. — 58. *Prim. R. Egger, Die österr. Länder im Altertum* p. 14 ss. — 59. O tem podrobneje Degrassi o. c. p. 144 ter Saria p. 147. — 60. Cf. n. pr. op. 50. — 61. *Amm. Marc. XXXI* 44,3. *Claudianus, Paneg. dict. Probino et Olybrio coss.* 106. *Prosperus, Chron.* 1367 (*Mon. Germ. hist.*, *Auct. antiq.* IX p. 482). V ostalem cf. Degrassi o. c. p. 132 op. 155.

MARIBOR V LETIH 1918—1919

ANTON VONCINA

V kratki zgodovinski dobi 27 let je Maribor kar trikrat menjal svojega gospodarja. Prvič po razpadu avstro-ogrske monarhije konec meseca oktobra leta 1918, drugič z nemško okupacijo 7. aprila 1941 in tretjič 8. maja 1945 ob osvoboditvi po NOV.

Če pogledamo v nasprotnem časovno-zapovrstnem redu načine prevzema oblasti v teh treh važnih terminih, potem vidimo, da je bil ta prevzem leta 1945 sorazmerno lahek, saj je poraženi sovražnik hitel proti zahodu z željo, da se izogne zasluženemu povračilu za povzročeno gorje v kratki dobi štiriletne okupacije. Upravo oblasti so prevzeli Osvobodilna fronta, domači terenci in došli odposlanci slovenske centralne oblasti. Podobno brez nepravilnosti je leta 1941 zavzel okupator Maribor, v katerem je vse potrebno pripravilo nemško petokolonaško prebivalstvo, a predaprilska jugoslovanska vojska je izdajalsko brez boja zapustila našo severno mejo.

Povsem drugačne pa so bile razmere jeseni leta 1918, ko se je zrušila stara in trhla zgradba avstrijskega cesarstva in razpadla v mnoge narodnostne države. Sicer ni ravno mogoče reči, da je bila politična stran prevzema oblasti povsem nepripravljena, saj se je že od majske deklaracije dalje razpravljalo o svobodni Sloveniji, četudi še v okrilju monarhije. Toda ta iskra je zanetila obsežnejši požar, kakor so ga morda prvotno predvidevali takratni vodilni slovenski politiki. Narod je šel v svojih zahtevah dalje in posebno vojskovanja siti vojaki so si želeli popolnejšo svobodo.

In tako se je zgodilo, da so vojaki zaključili vojno prej, kot pa so bili politiki povsem pripravljeni na prevzem oblasti. Če se je to na bivšem Kranjskem vseeno izvedlo še nekako hitro in brez večjih nepravilnosti, ni to nič posebnega, saj je končno bil v Ljubljani slovenski deželni odbor za

Kranjsko, ki se je samo spopolnil z zastopniki vseh slovenskih strank, pa je bilo mogoče sestaviti prvo slovensko vlado. Tudi je bilo dovolj slovenskega uradništva, da je prevzelo centralne urade in zasedlo mesta uradnikov-Nemcev, ki so se odselili.

Povsem drugačen pa je bil položaj na Štajerskem, kjer je bila deželna vlada za Štajersko v Gradcu povsem nemška in ta ni kazala volje, da bi izmenjala nemško uradništvo s slovenskim. Krive so bile temu obotavljanju še nedoločene meje med Slovenijo in novo Avstrijo ter upanje Avstrijcev in spodnještajerskih Nemcev, da bo potekala nova državna meja morda celo nekje južno od Celja. Ta negotovi položaj je rešil neprecenljivi nalog slovenske vlade majorju Maistru, takratnemu načelniku vojaškega nadomestnega poveljstva v Mariboru, da naj s slovenskimi vojaki zasede severno narodnostno mejo na Štajerskem in Koroškem. K sreči je imel medtem v generala povišani Maister na razpolago nekaj odločnih častnikov — aktivnih in rezervnih — in vsaj za najnujnejšo službo vojakov-prostovoljcev in pozneje mobilizirancev.

Tako je skrbelo na slovenskem Štajerskem za red slovensko vojaštvo, edino Maribor je imel svojo posebno mestno nemško varnostno stražo. Vodilno uradništvo, n. pr. okrajni glavarji so bili še vedno dotedanji, t. j. razni nemški grofi in baroni. Tudi v šolah je ostalo vse več ali manj še vse po starem. Jasno je bilo, da to dvotirno razmerje ne more povzročiti nič dobrega. In res je bilo to vzrok neredom in neposlušnostim z ene kakor druge strani. Vsaj v političnem upravljanju so se razmere vendar kmalu ugodno spremenile, ker je po daljšem pogajanju z zastopniki Narodnega sveta iz Ljubljane pristal cesarski namestnik v Gradcu, da izmenja vodilne nemške uradnike s slovenskimi. Toda to samo pod zagotovilom, da ostane mestna uprava v Mariboru naprej v rokah Nemcev; na to so slovenski zastopniki končno pristali pod pogojem, da nemška mestna uprava ne bo kršila svoje lojalnosti do slovenske oblasti. Tako je podeželje le prišlo pod povsem slovensko upravo, le v Mariboru je ostal nemški župan z nemškim občinskim svetom in uradništvom.

Rotovž v Mariboru. Desna tri okna v I. nadstropju pripadajo občinski posvetovalnici, kjer je bila 2. jan. 1919 zgodovinska seja o predaji mestne uprave

Za mariborskega poglavarja določeni doktor Lajnsic in general Maister sta sedaj energično vzela vajeti v roke. Ker sta vedela, da brez zadostne vojaške zaslombe v nemškem Mariboru in hudo ponemčenem severnem podeželju ne bo lahko uvesti slovenske oblasti, je general Maister že za 9. november 1918 proglasil splošno mobilizacijo, ki mu je pripomogla do enega pešpolka in dveh baterij. To maloštevilno vojaštvo in zanesljivi častniki so mu vseeno omogočili, da je do 1. decembra 1918 zasedel mejo na črti Radgona—Špilje—Velikovec in da je zjutraj 23. novembra 1918 uspešno razorožil mariborsko nemško »Schutzwehr«, ki je povzročala same nered in prepire s slovenskim vojaštvom ter zakrivila celo več ubojev. O tej razorožitvi je izdal nemški mariborski časopis Marburgerzeitung posebno izdajo z vsebino razglasa generala Maistra. Da je bilo to po posebnem nalogu generala, je bilo omenjeno v redni izdaji istega dne, ki pa prinaša tudi še poziv nemškega župana moškim nemške narodnosti, da naj se prijavijo za mestno stražo. Bilo je to zadnje vabilo!

Medtem pa je tudi politična uprava krepko posegla v razvoj dogodkov. Tudi podrejeno nemško državno in deželno uradništvo je bilo postopoma zamenjano s slovenskim, ki je večinoma moralo priti iz Ljubljane, kar je med Nemci in nemčurji povzročalo veliko nerazpoloženje in dajalo snov za agitacijo proti Slovincem. Ko so 28. novembra 1918 prevzeli Slovenci tudi okrajno in okrožno sodišče, so naslednji dan poštarji in železničarji pričeli celo stavkati. Vendar stavka ni uspela, ker so Slovenci s skrajnim požrtvovanjem in večdnevnim nepretrganim delom vzdržali promet vsaj za največje potrebe.

Mestni župan in njegovo nemško uradništvo se je držalo obljube deželnega namestnika in ostalo lojalno. Seveda po svoji razlagi! Kjer so le mogli, so nasprotovali odredbam slovenske oblasti in kadar so mislili, da so kršene mestne pravice, so se pritožili v Ljubljani — ali v Gradcu! Toda dolgo njihovi živci niso vzdržali niti tega stanja. Ko so na Dunaju 11. nov. 1918 proglasili samostojno republiko Avstrijo, je mariborski župan dr. Schmiderer sklical slavnostno sejo občinskega sveta, na katero je povabil tudi zastopnike social-demokratske stranke, ki je bila povsem v nemških rokah in je imela na svoji strani predvsem železničarje in delavce železniških delavnic. Če je bil nemški župan v svojem po zdravnem govoru svobodni Avstriji še ne-

kam umerjen, je zastopnik socialdemokratske stranke Petelinschegg bil bolj jasen. Soglasno in z vzkliki sprejeta resolucija pozdravlja samostojno Avstrijo in jo opozarja, da naj ne pozabi na Maribor, ki vedno priznava le nemško pripadnost. Zanimivo je, da mariborski časopis poroča o tem, za Maribor vsekakor važnem dogodku šele 14. novembra 1918 in to v drobnem tisku med običajnimi mariborskimi novicami, ne pa na prvi strani kot velevažno senzacijo! Ali so se odločujoči Nemci zavedali važnosti sprejete resolucije?

Vse počasnejša je bila Narodna vlada v Ljubljani, ki po razgovorih z Mariborom šele 16. decembra 1918 izda odlok o razpustu mariborskega občinskega sveta in imenuje dr. Vilka Pfeiferja za svojega komisarja, Milana Makarja pa za njegovega pomočnika. A tudi dr. Pfeiferju se ni mudilo s prevzemom mestne uprave. Šele 22. decembra pride v Maribor, da neposredno v razgovorih z generalom Maistrom in člani Slovenskega narodnega sveta za Spodnje Štajersko pripravi vse potrebno za ta velevažni prevzem. Zlasti je bilo treba določiti nemške uradnike, katere bi morali takoj odpustiti in najti za njihova mesta primerne slovenske uradnike. Bilo je mnogo posvetovanj v uradih okrajnega poglavarstva, a tudi zbirališče zastopnikov Slovenskega narodnega sveta v gostilni »Pri Črnem Ju-

Hiša v Vetrinjski št. 5, kjer so se v takratni gostilni »Pri Črnem Jurijcu« v letih 1918—1919 shajali člani Narodnega sveta in novo došli slov. uradniki in sporazumno sprejemali odločilne sklepe. Hiša je bila pri bombardiranju v letih 1944/45 poškodovana in skupno z drugimi, deloma povsem porušeniimi hišami južno Ozke (= Jenkove) ulice odstranjena l. 1951

riju v Vetrinjski ulici (pozneje gostilna Kirbiš na vogalu Jenkove ulice) je bilo stalno dobro obiskano. Med drugimi je redno zahajal sem dr. Senekovič, pristav mestne policije, ki je kar tu sporazumno z navzočimi opravljal cenzuro časopisa Marburger-Zeitung, za katero je veljala cenzura od 24. novembra 1918.

Prevzem mestne uprave je bil določen za 2. januar 1919, o čemer je bilo županstvo pisмено obveščeno.

Ker so medtem dobivali general Maister in drugi vidnejši zastopniki slovenske oblasti grozila pisma, je general Maister določil 21 znanih mariborskih Nemcev za talce, ki so s svojim življenjem jamčili za vsako nasilje proti jugoslovanski oblasti ali njenim predstavnikom. Z javnim razglasom je general 1. januarja 1919 o tem obvestil mariborsko prebivalstvo.

Dne 2. januarja 1919 so se ob določenem času zbrali v mestni posvetovalnici okrajni glavar dr. Lajnsic, policijski komisar dok-

tor Ivan Senekovič, novo imenovani vladni komisar dr. Vilko Pfeifer, general Rudolf Maister kot načelnik Štajerskega obmejnega poveljstva, za Narodni svet pa dr. Fran Rosina in Fran Žebot. Od strani mestnega občinskega sveta so bili navzoči župan doktor Josip Schmiderer, oba podžupana Karl Nasko in Hans Suppanz ter mestna svetnika Bernhard in Futter. V predsobah, na hodnikih in stopnicah pa so bili zbrani mestni uradniki, na Rotovškem trgu pa dokaj prebivalcev, med njimi mnogi Slovenci, ki so nervozno pričakovali izid važnega prevzema. Zavedali so se važnosti dogodka in marsikdo je dvomil o uspešnem koncu, ker je preveč poznal nemški šovinizem.

Ob pričetku sestanka je prečital dr. Lajnsic odlok Narodne vlade v Ljubljani o razpustu mariborskega občinskega sveta in o imenovanju dr. Pfeiferja za vladnega komisarja občinske uprave. Prosil je župana za predajo poslov. Temu je župan energično oporekal, češ da je Maribor nemško-avstrijsko mesto, kakor je izjavil mestni občinski svet že na svoji seji dne 30. oktobra 1918 in je poudarjal zatem tudi avstrijski narodni svet na Dunaju. Trdil je, da nasilni prevzem mestne uprave ne ustreza obljubam zastopnikov centralne jugoslovanske vlade in vojaške komande, da ostanejo namreč pravice in delovanje avtonomnega mesta neprizadete. Kot dokaz, da je Maribor res nemško mesto, je navedel rezultate ljudskega štetja leta 1910, ko je od 28.000 prebivalcev priznalo 22.653 ljudi nemščino za svoj občevalni jezik in samo 3.823 prebivalcev, ki uporabljajo slovenščino. Nemci da imajo torej polno pravico, da se sklicujejo na Wilsonovo izjavo o samoodločbi narodov.

Na vse te trditve je izjavil dr. Lajnsic, da so postale vse dosedanje izjave raznih zastopnikov bivše Narodne vlade v Ljubljani z odlokom Narodne vlade SHS avtomatično ničeve in je ponovno zahteval predajo mestne uprave, ker sicer bi jo moral prevzeti s silo.

Župan dr. Schmiderer se je tej grožnji vdal in izjavil, da ne bo oviral prevzema. Na njegovo prošnjo privoli dr. Lajnsic, da se popoldne sestanejo člani ravnokar razpuščenega občinskega sveta, da se jim sporoči predaja mestnih poslov. Na to izjavi vladni komisar dr. Pfeifer, da prevzema mestno upravo in da se popoldanski sestanek lahko vrši v njegovi navzočnosti.

Ta sestanek se je res vršil in to pod predsedstvom vladnega komisarja. Potekal je kljub napetemu vzdušju v splošnem mirno.

Dr. Lajnsic erklärt noch:

Auf das Verlangen des Herrn Bürgermeisters der Gemeindevertretung der Stadt Marburg noch Gelegenheit zu geben heute nachmittags um 4 Uhr gegenüber der Uebernahme der Gemeindegeschäfte der Stadt Marburg durch die Nationalregierung SHS Stellung zu nehmen erkläre ich, daß mit Rücksicht darauf, daß die Gemeindevertretung bereits aufgelöst erscheint die Einberufung einer solchen nicht mehr möglich ist, wohl aber glaube ich daß gegen eine Auserwache der bisher zu der Gemeindevertretung der Stadt Marburg gehörigen Herren in Sitzungsassale der Stadtgemeinde Marburg, vor dem bestellten Regierungskommissär und unter dessen Vorsitz keine Einsprüche erhoben werden wird.

Dr. Pfeifer erklärt:

Ich übernehme die Geschäfte des Stadtmagistrates Marburg nun erhebe gegen die obgenannte Auserwache in meiner Anwesenheit keinen Einspruch

Geschlossen und gefertigt.

[Handwritten signatures and stamps]

Städt. L. 1. 1919
d. 2. 1. 1919
4. 1. 1919

Zadnja stran fotokopije zapisnika o prevzemu mariborske občinske uprave 2. januarja 1919 s podpisi udeležencev. Original je danes izgubljen

Bivši župan dr. Schmiderer po otvoritvi sporoči navzočim razpust občinskega sveta, predstavi vladnega komisarja, prečita dopoldanski zapisnik in vpraša, če naj proti razpustu vložijo priziv. Podžupan Nasko takoj predlaga tak priziv na centralno vlado avstrijske republike na Dunaju. Vladni komisar sporoči, da tega priziva na Dunaj ne bo poslal, pač pa jugoslovanski oblasti v Ljubljani. Bivši občinski svetovalci sklenejo, da bodo sami poslali protest tudi na Dunaj. Sicer pa razpust in sestanek nista povzročila kakih neredov.

Časopis Marburger-Zeitung je naslednji dan, t. j. 3. januarja 1919 prinesel v nemškem in slovenskem jeziku sporočilo vladnega komisarja mariborskemu prebivalstvu, da je občinski svet razpuščen in da je on prevzel mestno upravo. Sicer pa je list v isti številki med dnevnimi novicami napisal samo, »da je bilo v četrtek okrog poldan po jugoslovanskih političnih organih razpuščeno mariborsko občinsko zastopstvo«. V listu od sobote 4. januarja pa prinaša obširno poročilo o poteku sestanka bivših občinskih odbornikov in popolni prepis zapisnika.

Pri presoji argumentov, s katerimi se je župan upiral predaji mestne uprave, je prav lahko ugotoviti njegovo popolno neupoštevanje obstoječih dejstev. Meja slovenskega ozemlja je vendar potekala daleč na severu pri Šentilju, ali naj bo pri tem položaju Maribor nekak tuj otok avstrijske republike v obsežnem slovenskem ozemlju? Ali pa naj zaradi Maribora pripade Avstriji tudi še obsežni slovenski teritorij? Pri svojih trditvah je namenoma pozabljal, da je bila pri pogajanjih v Gradcu dopuščena le že obstoječa nemška mestna uprava, medtem ko so nadrejena okrajna poglavarstva že prešla v roke slovenske oblasti. In še to samo pod poudarjenim pogojem lojalnosti, torej priznavanja nove oblasti. Toda proti temu so se Nemci dne 11. novembra 1918 pregrešili, ker so vztrajali pri pripadnosti Maribora v okviru avstrijske republike. In tudi general Maister ni pri razorožitvi mariborske nemške straže obljubil nič drugega, kakor da s tem mestna uprava ni prizadeta. Vsi ti očitki o nepriznavanju obljub so bili torej povsem brez podlage in namenoma napačno zatrjevani.

Enako brez podlage je trditev, da je Maribor nemško mesto, ker je pretežna večina prebivalcev priznala nemščino za svoj občevalni jezik. In to svojo trditev je župan vzel celo za opravičilo pri sklicevanju na pravico samoodločbe narodov, kakor jo

je zastopal Wilson, predsednik Združenih držav Severne Amerike. Saj je bilo vsem znano, da je Avstrija pri ljudskem štetju namenoma uvedla mesto materinega jezika novo označbo »občevalni jezik«. Za priznanje nemščine za občevalni jezik je pa zadoščal že nemški odgovor na nemško vprašanje člana popisovalne komisije. Le malo res zavednih Slovencev je izrecno zahtevalo vpis slovenščine kot občevalni jezik. To pa je bil le eden od načinov, s katerimi je nemška avstrijska oblast hotela dokazati, da so vse njene kneževine povsem nemške narodnosti!

Še najmanj pa so mariborski Nemci imeli pravico sklicevati se na pravico narodne samoodločbe, saj je bilo vendar zelo malo mariborskih Nemcev, ki bi mogli dokazati, da so res Mariborčani. Kolikor niso sami bili prišli kot uradniki, obrtniki in vojaki iz severnih avstrijskih in nemških pokrajin, so bili taki prišleki njihovi očetje ali drugi predniki. Župan sam je bil vnuk priseljenca iz Zgornje Avstrije!

Za Slovence nepričakovano mirno so Nemci vzeli na znanje slovensko oblast na

Prehod pod rotovžem v Mariboru po obnovi l. 1952. Tu so slov. stražniki dne 27. I. 1919 ubranili novo slovensko mestno upravo pred napadom nahujksanih nemških demonstrantov (vse tri slike foto A. Vončina)

rotovžu. Tudi grozilna pisma so prenehala. Zato je general Maister 10. januarja 1919 preklical svojo odredbo o 21 talcih in tako znova dokazal, da hoče jugoslovanska oblast v miru voditi javno upravo.

Toda če so mariborski Nemci vsaj navidezno še nekam mirno sprejeli spremembo oblasti pri mestni občini, s tem še nikakor ni rečeno, da so to spremembo tudi že res sprejeli kot dokončno dejstvo. Na tihem je njihova jeza naraščala in Nemci bi preveč zatajili svojo naravo, če bi svojemu nerazpoloženju ne dali duška. Čakali so samo na primerno priliko. In ta se jim je nudila ob drugem prihodu izvedenca mirovne konference, ameriškega podpolkovnika Milesa, ki je 27. januarja 1919 potoval skozi Maribor na Koroško, da še tam ugotovi narodnostne razmere. Po demonstracijah pred okrajnim glavarstvom (sedaj palača Okrajnega odbora) je nahujskana nemška množica prišla na Glavni trg in navalila na rotovž. Pri tem je dejansko napadla vodjo mestne policije dr. Senekoviča, ki je hotel priti s Koroške ceste v stražarnico na rotovžu. Stražniki so si iz prehoda izsilili dohod do svojega načelnika in ga rešili hujših posledic. Šele po daljšem kričanju in psovanju in potem ko je na strele iz množice odgovorila tudi slovenska mestna policija iz prehoda pod rotovžem s streli iz pušk, so se demonstranti razpršili. Pri tem je padlo prav brez potrebe osem demonstrantov, večina s slovenskimi imeni (Hočevar, Bračič, Petek, Gornik i. dr.), med njimi mati, ki je prišla iskat svojega otroka, katerega so učitelji s celim razredom privedli na Glavni trg.

Po tem žalostnem koncu nepotrebne demonstracije je šele nastopil mir. Maribor je postal slovenski in tudi z mirovno pogodbo v Saint Germainu dne 10. septembra 1919 je ostala državna meja severno Šentilja, ne pa nekje na grebenih Pohorja, kar je bila minimalna želja mariborskih in štajerskih Nemcev. Dokončno so postale brezpredmetne želje Mariborčanov po priključitvi Maribora k republiki Avstriji.

Vladni komisar dr. Pfeifer je po prevzemu mestne uprave odpuščal nemške uradnike in nastavljal Slovence, ki so prihajali predvsem iz Ljubljane in celo iz Trsta,

kjer so se umaknili došlim Italijanom. Kot prvi so bili odpuščeni vsi trije juristi, veliki nemški hujskači, sledilo je še ostalo uradništvo magistrata in policije. Drugo uradništvo je bilo izmenjano le polagoma, le izraziti šovinisti so morali takoj čez mejo na sever. Sledili so prevzemi davkarije, gledališča, kazine, bank, hranilnice, tiskarne i. dr. Med zadnjimi je dobil slovenske strokovnjake mestni gradbeni urad šele v letih 1925/26, malo prej mestni fizikat. Slovenske javne napise je občina odredila šele 30. junija 1919, ulice pa so bile preimenovane še pozneje, ker se politiki niso mogli sporazumeti o tem.

V osnovnih šolah je bila izvedena sprememba s 1. aprilom 1919, ko so slovenski nadučitelji prevzeli upravo šol, učitelji pa pouk. Od starih je ostalo le malo tistih učiteljev, ki se preje narodnostno niso izpostavljali. Priimki teh kažejo njihovo narodnostno poreklo: Kreinz, Lucheschitz, Klementschič i. dr. Istočasno se je vršil prevzem na srednjih šolah. Za dokazano nemške otroke so nastale nemške vzporednice, ki so na srednjih šolah prenehale po 8 letih, na osnovnih šolah pa je ukinjenje potekalo bolj počasi, dokler niso te vzporednice ostale le na osnovni šoli v Cankarjevi ulici za celo mesto.

Še živi v Mariboru nekaj prič teh zgodovinskih dogodkov v borbi za državno pripadnost Maribora in učiteljev-borcev, ki so z uspehom izvedli težak preobrat tudi v šolah. Le malo pa je bilo pisano o teh težkih časih — toda še je čas, da te zadnje priče obširneje popišejo dogodke iz te borbene, za slovenski Maribor odločilne dobe. Novi opisi naj bi se združili v enotno zgodovinsko delo s starejšimi popisi, ki so bili objavljeni v raznih revijah, koledarjih in časopisih. Tako bi imel Maribor dokument-spomenik v borbi za svojo prvo osvoboditev izpod tuje oblasti. Kajti zavedati se moramo, da brez teh uspešnih borb v letih 1918 in 1919 Maribor danes ne bi bil slovenski.

VIRI

Zapisnik z dne 2. jan. 1919. — Kronika, letnik 1954/227 in 1956/59 110. — Humek Drago: Deset let slovenske osnovne in meščanske šole. — Dr. A. Mally: Gassen, Strassen und Plaetzebuch von Marburg. — Mariborer Zeitung: 1918/II, 1919/I. — Večer od 26. in 27. VII. 1956. — Osebne informacije.

ANTON AŠKERC — MESTNI ARHIVAR LJUBLJANSKI

S. VILFAN

Ljubljana, 1897.

Dve leti po ljubljanskem potresu. Mesto si je pod Hribarjevim županovanjem razmeroma naglo opomoglo in njegova pot navzgor se je močno pospešila. Občinski svet, trdno v liberalnih rokah, je bil eden izmed energičnih činiteľjev pri uveljavljanju slovenskih narodnostnih zahtev v okviru avstro-ogrske monarhije. Konec leta je hrup v dunajskem parlamentu, ob katerem je padla Badenijeva vlada, odmeval tudi v ljubljanskem občinskem svetu. Čeprav po Hribarjevih besedah »nam Slovencem sicer ni treba žalovati po njem (t. j. po ministrstvu grofa Badenija), ker nas je ... malo poznalo«, pa je neposredni povod in način padca vlade dajal občinskemu svetu misliti. »Samo, da je ministrstvo izreklo — in od besedi do dejanja je na takih mestih navadno še daleč — da hoče biti pravično tudi Slovanom in ker je na Češkem in Moravskem slovesno proglasilo ravnopravnost češkega in nemškega naroda, uprizorili so zastopniki nemškega naroda tako ostudno ponašanje v državnem zboru. Gospoda moja! Ko je svoje dni v nemškem državnem zboru bila na vrsti razprava o kolonijalni politiki Nemčije, tedaj so nekateri govorniki naglašali, da imajo celo divji afriški narodi pač vzroka dovolj bati se kulture, katero jim prinašajo nemški civilizatorji. In jaz moram reči, da utegnejo do slabega mnenja o nemški kulturi priti tudi civilizovani narodi Evrope...« V debati in resoluciji občinskega sveta pa so zletele nekatere puščice tudi na tarčo avstrijske socialne demokracije.¹

Gornji odlomek iz zapisnikov občinskega sveta nam do neke mere označuje vzdušje, ki je vladalo v Ljubljani proti koncu preteklega stoletja. Sicer pa se je ljubljanski občinski svet le redkeje dvigal na piedestal visoke politike in je pridno reševal kopicico večjih in manjših domačih problemov z vseh področij občinske uprave. Med mnogim drugim beremo v vrsti njegovih zapisnikov — malo pred obravnavo dogodkov v dunajskem parlamentu — beležko o tem, da se za službo magistratnega koncipista, ki je bila razpisana 10. junija 1897, ni prijavil noben prosilec, ki bi ustrezal zahtevanim kvalifikacijam (pravna fakulteta in praktični izpit). Najbrž se tedaj še noben občinski svetovalec ni zavedal, da je to formalni začetek vstopa tedaj najbolj uglednega slovenskega pesnika Antona Aškercu v mestno službo.

Konflikti z Mahničem in naraščajoče težave s cerkveno hierarhijo so v svobodomiselnem kaplanu Aškercu privedli do spoznanja, da bo treba namesto duhovniške službe poiskati drugo. Ko je ljubljanski magistrat 22. decembra 1897 vnovič razpisal službo magistratnega koncipista s prejemki V. činovnega razreda in z rokom za vložitev prošnje do 15. januarja 1898, se je med prosilci za to službo znašel tudi Aškerc. Ni iz-

ključeno, da je Hribar že dosti prej mislil na Aškercu, saj so menda že pri obravnavi proračuna za leto 1897 hoteli predvideti mesto arhivarja, ki pa so ga začasno črtali, ker so se bali deficita. Posebnega mesta za Aškercu torej tedaj Hribar še ni mogel ustanoviti, toda vse kaže, da je pri tem, drugem, razpisu za obstoječe mesto koncipista Hribar dejansko že imel načrt, da po tej poti preskrbi Aškercu službo na magistratu. Pri razpisu so se sicer v prvi vrsti zahtevale dovršene pravne študije, toda v drugi vrsti so bili pripuščeni tudi prosilci, ki bi dokazali »višjo naobrazbo in splošno usposobljenost«.

Do roka se je javilo sedem prosilcev, ki jih navajam po vrstnem redu županovega imenika: Šmid Franc (poznejši Walter Schmid, znani arheolog), rojen 18. januarja 1875 na Gašteju pri Kranju, benediktinski klerik v Admontu, samski, absolviran srednješolec z maturo, tremi semestri dunajske juridične fakultete in dvema letnikoma bogoslovja v Admontu. Nadalje so se javili Hrabroslav Debevec, odvetniški sollicitator, rojen 1857 v Ljubljani, Dragotin Pož, 19-leten Postojnčan, Fran Švigelj, pomožni magistratni uradnik, Anton Aškerc, »kaplan v Velenju, rojen 1856, samec«, Karol Rozina iz Kandi je pri Novem mestu in Albin Semen, konceptni praktikant pri magistratu.

V svojem poročilu personalno-pravnemu odseku je župan Hribar vnaprej izločil Debeveca, Poža in Rozino, češ da po kvalifikaciji ne prihajajo v poštev, ter klerika Šmida, češ da je prosil le za mesto konceptnega praktikanta, ki je razpisano le eventualno. Izmed ostalih treh je postavil na prvo mesto Aškercu z utemeljitvijo: »Prosilec je priznana kapaciteta na literarnem polju: pesnik prve vrste in izboren pisatelj. Njegovo spretno, a odločno pero mu je pa naklonilo v krogih lastnega poklica sovraštvo višjih. Prišel je v neznošen položaj, iz katerega si ne more pomagati; preti mu pogin, če se ga ne reši na jeden ali drug način... Aškerc (bi) našel pri mestnem magistratu, če tudi nejurist, prav hvaležno polje za svoje spretno moč«. Na drugem mestu je Hribar predlagal Semena, na tretjem Šviglja.

Poročevalec personalnega in pravnega odseka (Svetek), ki je zadevo pripravil za sejo občinskega sveta, je pripisal mnenje, da nobeden izmed prosilcev ne ustreza zahtevanim kvalifikacijam in naj se služba do nadaljnega ne razpisuje. Pač pa ugotavlja odsek, da manjka »magistratu uradnika, ki bi prevzel poslovanje in nadzorstvo v mestnem arhivu. Znano je, da je mestni arhiv zelo obširen in da tiči v njem velika zgodovinska vrednost... Arhivska dela opravlja sedaj ponajveč kancelijski oficijal Mulaček, ki pa je že precej visoko v letih...« Zato meni odsek, da je »skrajna potreba, da se nastavi mestni arhivar« in predlaga, naj se služba magistratnega koncipista ne zasede, naj

se pa za sedaj začasno ustanovi služba mestnega arhivarja s prejemki V. činovnega razreda. Prejemki tega začasnega arhivarja bi se krili iz prihrankov na stroških za magistratnega koncipista. Za mesto arhivarja naj bi se zahtevala dovršena srednja šola in splošna izobrazba. Vse kaže, da je Svetek sestavil svoje poročilo bolj ali manj pod vplivom Hribarjeve želje, da bi Aškercu zagotovil službo na magistratu.

Svetek je o tem poročal na tajni seji dne 3. marca 1898, le da najprej ni s polnim imenom navedel Aškerc. Očitno je Hribar pričakoval ovir. Zato je odstopil predsedstvo dr. Bleiweisu, da bi lahko svobodneje posegel v debato. Na zahtevo svetnika Subica je moral poročevalec Svetek najprej na dan z imenom in povedati, da je na prvem mestu predlagan Anton Aškerc. Občinski svetnik Gogala je Hribarjevemu oz. Svetkovemu predlogu resno nasprotoval, češ da je bil odsek mnenja, naj bi se ob pomanjkanju kvalificiranega prosilca podelila služba Semenu. »Zdaj pa se hoče kar naenkrat priklopiti mestnemu uradništvu mož, ki se je ponesrečil.« Menil je, naj bi se Aškercu rajši poverilo uredništvo Zvona, pri tem mu pa pomagalo še s honorarno zaposlitvijo v arhivu. To bi mu omogočilo lepše življenje kot služba mestnega arhivarja. — Hribar se je v svojem odgovoru krepko potegnil za Aškerc, češ da bo Semen še vedno lahko postal koncipist, ko bo opravil potrebne izpite. — Občinski svetovalec Plantan pa Hribarju ni pritrnil. Aškerc da »nima potrebnih zmožnosti za uradniški posel. Res je, da je on pesnik, a ravno ti ljudje niso mirne krvi, to so ljudje, ki hočejo imeti prostost, in če on postane uradnik, bode nesrečen... Mestna občina pa ne potrebuje pesnikov, temveč uradnikov. Aškerc pa, kar se tiče pisarniškega posla, ne bode znal nič in govornik dvomi, da bi bilo to mestni občini v korist.« Za Gogalov predlog, naj bi se služba podelila Semenu, je glasovalo 9 svetovalcev od navzočih 18. Ko je predsedujoči dr. Bleiweis dirimiral v korist Hribarjevega oz. odsekovega predloga, so po krajši debati glasovali o ustanovitvi in razpisu začasnega mesta arhivarja. Predlog je bil sprejet.

V zvezi s tem sklepom so že 7. marca na mesto službe magistratnega koncipista — ki so njen ponovni razpis odložili na leto 1899 — razpisali začasno službo mestnega arhivarja. V konceptu je Hribar pripisal in trikrat podčrtal, naj se razpis objavi le »po jedenkrat«, očitno v želji, da bi Aškerc ubranil prevelike konkurence.

Z lakonsko formulirano vlogo je Aškerc dne 17. marca 1898 iz Škal pri Velenju zaprosil za razpisano mesto. Razen njega je vložil ponovno prošnjo Franc Šmid, na novo pa se je prijavil ljubljanski trgovec Alojzij Lenček. Čim je razmeroma kratki rok potekel, je Hribar takoj oddal prošnjo personalnemu in pravnemu odseku ter v svojem predlogu dal prednost Aškercu, »ki si je s svojimi pesniškimi deli pridobil v naši literaturi slavno ime ter si v

narodu postavil monumentum aere perennius«. Odsek se je pridružil Hribarjevemu predlogu; na seji 7. junija 1898 je ta predlog brez težav prodril in Aškerc je bil imenovan za začasnega mestnega arhivarja s prejemki V. činovnega razreda. Na ustrezno Hribarjevo obvestilo z dne 10. junija je Aškerc že 23. junija iz Celja odgovoril, da bo nastopil — če ne bo ovir s stanovanjem ali sicer — 30. junija. Obenem je prošil za lastno delovno sobo. Dne 1. julija je bil zaprišežen in od 15. julija 1898 je dejansko opravljal arhivarsko službo, le da je prve tri dni službovanja porabil za pot v Zagreb, kjer si je ogledal Zemaljski arhiv.² Njegova začetna plača je bila 960 gld. letno.

Po vsem povedanem Aškerčeva nastavitev ni šla povsem gladko. Konec leta 1896 za leto 1897 predlagano mesto arhivarja — ne vemo, ali je bilo že tedaj namenjeno Aškercu — je padlo začasno v vodo in le dejstvo, da za koncipista ni bilo pravih prosilcev, je Hribarju omogočilo, da je proti pičli polovici navzočih članov občinskega sveta prodril z začasnim mestom arhivarja, medtem ko se je imenovanje koncipista odložilo. Šele ko je prišlo tako daleč, je šla Aškerčeva namestitvev gladkeje izpod rok.

Leta 1898, ko je Aškerc nastopil svojo novo življenjsko pot kot mestni arhivar, je magistrat ravno dobil novo sejno dvorano, popolnoma rekonstruirano v secesijskem slogu. Občinski svet je prav v začetku tega leta pozdravljal »narodno spravo«, ki resda ni dolgo trajala, se boril proti napadam nemškega časopisja, ki »na grd in perfiden način pisari o Ljubljani in občinskem svetu« in se delno v zvezi s tem zapletel v konflikt z deželnim predsednikom, ki ga je svetovalec Plantan označil kot satrapa. Mestna deputacija se je udeležila v Pragi Palackega slavnosti. Mestni svet se je boril za uporabo slovenščine na graškem višjem sodišču, za slovensko univerzo ter imel žalno sejo za cesarico Elizabeto, ki je umrla kot žrtev atentata. Ob koncu leta je župan Hribar lahko zaključil, da je v Avstriji le malo mest, ki bi se — mislil je na delavnost občinskega sveta — »mogla meriti z nami«.³

V to, za tedanje razmere izredno razgibano okolje na eni strani in v precej togi uradniško okolje na drugi strani je prišel torej sredi leta 1898 Anton Aškerc, star 42 let, dokaj robate narave in vaje doslej bolj dežele kot mesta. Preden se ozremo na njegovo dejavnost na novem službenem mestu, naj zaključimo še podatke o formalni plati njegovega službenega razmerja.

Aškerčev položaj v uradniški lestvici se je kmalu nekoliko zboljšal. Dne 30. dec. 1899 — Aškerc je bil med tem prekinil še zadnje formalne vezi z duhovniškim poklicem in prenehal maševati — je občinski svet imenoval Antona Aškerc s 1. januarjem 1900 za definitivnega mestnega arhivarja extra statum s prejemki IV. činovnega razreda s tem, da se mu prizna 10 dotedanjih službenih let, če bi zaradi tega imenovanja izgubil svojo duhovniško pokoj-

nino. — Leta 1905 je župan poslal »Slovenca« uradni popravek, po katerem ni bila Aškercu zvišana plača za 500 gld ter mu ni bilo spregledanih 10 službenih let, marveč se je Aškerc iz lastnega nagiba odpovedal starostni dokladi 200 kron, do katere je 1. januarja 1905 pridobil pravico. O tej stvari, ki ima najbrž neke zveze z duhovniško pokojnino, za enkrat ni jasnejših podatkov. Dejansko so v tabelaričnem pregledu mestnih uslužbencev iz leta 1906 navedli kot zadnje Aškerčevo napredovanje tisto s 1. januarjem 1900.

Dne 8. junija 1910 je Aškerc vložil prošnjo za upokojitev, ki jo je utemeljil s tem, da izpolni 15. julija t. l. 22 službenih let, sklicujoč se pri tem na nek dekret z dne 9. maja 1908 št. 148 Pr., s katerim mu je bilo priznanih iz prejšnjega službovanja 10 let. Z dekretom z dne 1. decembra 1908 pa da je pridobil pravico do pokojnine. Sicer ni dopolnil polne službene dobe 35 let, a ker je v 54. letu svoje starosti, »zaradi raznih boleznij na živcih oslabel, da se mu njegova fizična konstitucija hujša od meseca do meseca«, prosi za upokojitev s pokojnino, ki ustreza 22 službenim letom. Prošnjo je mestni fizik dr. Krajec pripisal, da Aškerc že več mesecev boleha za splošno nervoznostjo, v zadnjih mesecih pa je tudi splošno telesno oslabel. Zdravil ga je primarij dr. Jenko. Vzrok splošnih bolezenskih simptomov, da je poapnenje žil, ki je v teh letih neozdravljivo in ni pričakovati stalnega temeljitega okrevanja. Hribar je prošnjo priporočil in predlagal, naj bi se Aškercu priznalo če že ne 35, pa vsaj 30 službenih let. Zanimiva je utemeljitev tega predloga: »Ko bi Anton Aškerc pisal za kak narod, ki odloča sam svojo usodo ter razpolaga sam s svojimi finančijalnimi sredstvi, ni dvojbe, da bi se zanj skrbelo iz državne blagajne. Pri nas Slovenceh tega seveda ni mogoče; zato imajo na mesto države pravzaprav stopiti samoupravna telesa.« V tem primeru pa pričakuje Hribar, da izpod Aškerčevega peresa izide še marsikako pesniško in pisateljsko delo. O Aškerčevem uradnem poslovanju pravi Hribar, da je bilo vseskozi zadovoljivo. »On je uredil mestni arhiv ter ga oskrboval z največjo vnamo.« Omenja tudi dela, ki jih je Aškerc opravil, a o katerih se ob ustanovitvi arhivskega mesta niti mislilo ni, pri čemer je mišljena zlasti knjižnica, ki ob času tega poročila obsega že čez 5000 zvezkov. Za Aškerčevega naslednika predvideva Hribar »dr. Nika Zupaniča, Slovenca, ki je sedaj zaposlen v vseučilišni knjižnici v Belem gradu.«

3. septembra 1910 pa je Aškerc svojo prošnjo za upokojitev umaknil, češ da se mu je zdravje zadnje tedne nekolikoboljšalo. Ali gre pri tej prošnji res le za zdravstvene vzroke in ali ne gre za Aškerčevo negotovost v času, ko je šlo Hribarjevo županovanje zaradi konfliktov z avstrijsko vlado v zvezi s septembrskimi dogodki leta 1908 h kraju, še ni moči določno trditi.

Tako je Aškerc ostal mestni arhivar do svoje smrti.

Aškerc je začel svoje službovanje na Magistratu v temačni sobi pod Gradom (danes št. 29, arhivsko skladišče), kjer je bil »zrak pod vsakoj kritiko slab in zdravju človeškemu naravnost poguben«. Zračiti ni mogel, kajti pod oknom je bila greznica. V sobi se je valjala najrazličnejša ropotija, »n. pr. stara zagrinjala, cela kolekcija antikvaričnih tičnikov, bobni ter še nekaj brezimnih rečij, po katerih se samo prah nabira, ki so same na sebi perele in trhle in samo kužijo zrak.« Dotlej menda niti nihče pomislil ni na to, da bi bilo treba v arhivu brisati prah in Aškerc se je moral takoj spočetka potegniti tudi za to, da bi mu kdo vsak dan obrisal prah z mize in stolov in da bi mu vsaj 2 krat na teden pometali tla. S svojimi predlogi za izboljšavo je Aškerc prodril vsaj toliko, da je dobil — umivalnik in pljuvalnik. Vse to nazorno kaže, v kako težavnih delovnih pogojih je Aškerc začel s svojim arhivarskim delom. Kljub Hribarjevemu zelo uvidevnemu odnosu do vrednosti mestnega arhiva, so vendar na magistratu glede hrambe arhiva vladali očitno kaj primitivni nazori.

V teku let so se opisane razmere v marsičem zboljšale. Aškerc je dobil primernejšo sobo (sedaj št. 18, arhivsko skladišče registraturnih indeksov). Toda da mu tudi pozneje ni bilo mehko postlano, priča dejstvo, da še v zadnjih letih službovanja ni prodril s prošnjo, da bi mu dodelili slugo za težja dela.

V vsej dobi Aškerčevega službovanja je bil mestni arhiv še primeroma majhen, vseboval

Aškerčev kip, delo L. Dolinarja, kupljen s sklepom seje 12. IX. 1912

pa je že vsaj v glavnem vse dragocenejše starejše gradivo. Sam Aškerc navaja kmalu po svojem nastopu, da je arhivski material spravljen na treh stelažah v arhivski sobi in na eni stelaži v predsobi, torej na štirih velikih stelažah. Slo je za rokopisne knjige in za pičilih 200 fasciklov. Obseg arhiva v tej dobi gotovo ni bil večji kot kakih 80 dolžinskih metrov, kar je bilo v primeri s 3000 dolžinskimi metri, ki jih obsega današnji Mestni arhiv, pač primeroma skromen obseg, vendar ne tako skromen, da Aškerc ne bi bil mogel zaposliti. Dejansko je Aškerc v njem za vseh 14 let delovanja našel dovolj hvaležno delovno področje, ki se je v teku časa razširilo še na druge panoge delovanja.

Aškerc je svojo službo že od vsega začetka jemal resno. Takoj se je oborožil s tedanjimi arhivskimi priročniki (Holtzinger, Helfert). Njegov ogled Zemaljskega arhiva v Zagrebu kaže prav tako, da je nastopil službo v Ljubljani z resnimi nameni. Za strokovne nasvete je bil dostopen. Kmalu po nastopu službe je stopil v stik z dvema tedanjima avtoritetama za zadeve mestnega arhiva, zgodovinarjema P. pl. Radicsem in Vrhovcem ter postavljaj fascikle po njihovih navodilih. Pozneje bomo ugotovili, da se pa vseh »strokovnih« nasvetov k sreči le ni držal.

Takoj spočetka je postavil načelo ločitve arhiva od registrature in to v bistvu dosegel. Sklicujoč se na znanstveno literaturo, si je Aškerc postavil v svoj program nalogo, arhiv urediti, hraniti in napraviti uporabnega. Pri tem se je že tedaj odločil, da bo k arhivskemu gradivu izdeloval kartoteke.

Naslednji pregled Aškercove dejavnosti nam bo pokazal, da ne gre za neko nesistematično amaterstvo, marveč da gre vseskozi za strokovno delo vsaj na nivoju tedanje dobe. Zato za nas pregled tega dela ne tvori nikako paberkanje kuriozitet o nepesniškem delovanju nekega pesnika, marveč v prvi vrsti prispevek k zgodovini slovenske arhivistike in njene metodologije. Zato se tudi ne omejujemo le na prikaz Aškercovega dela v arhivu, marveč želimo njegovo dejavnost tudi kritično oceniti s stališča arhivistične vede. Smatramo, da je tak pogled na Aškercovo delo tudi njemu samemu najpravičnejši, ker mu s tem priznavamo strokovni značaj in strokovno raven njegovega arhivarskega dela.

Aškerc se je dobro zavedal, da ga v arhivu čaka ogromno delo in navedel je Radicsevo mnenje, da si arhiva ne upa urediti v 10 letih. »Delo bo tako počasi napredovalo, da arhivar ne bo imel ročno kaj pokazati, kaj je sploh že storil«.

Kakor običajno, se je tudi Aškercu postavljaj v prvi vrsti problem, kako bo uredil arhiv. Kakor vsak tedanji arhivar je tudi on nihal med dvema skrajnostima: ohraniti oz. rekonstruirati prvotno ureditev ali pa uvesti novo. Zdi se, da sta mu že Radics in Vrhovec predlagala neko temeljitejšo preureditev ali pa je od drugod dobil misel, da bi morali biti »po znan-

*Glavni predsednik
mestnega magistrata!*

*J. vsem spodobno
podpisani pred, da
bi se mu blagovoli
preletiti službo
mestnega arhivarja,
razpisana dne 7. marca
t. l. pod št. 99, Slov.
Naroda.*

Ljubljana, podla Velence, dne 14. marca 1898

*Ant. Aškerc
Koplar in pisatelj*

Aškercova prošnja za službo mestnega arhivarja

stvenih načelih tudi vsi akti v omenjenih 173 fasciklih urejeni po kronološkem redu.« Ta formulacija je kajpada zelo dvoumna in ni jasno, ali si je predstavljaj, da bi moral vse aktovsko gradivo urediti kronološko, ali pa je hotel kronološko urediti vsebino vsakega fascikla za sebe. Uresničenje prve možnosti bi povzročilo arhivu nepopravljivo škodo, medtem ko bi bila druga možnost z nekimi bistvenimi omejitvami za silo sprejemljiva. K sreči ni opaziti, da bi bil Aškerc v praksi izvedel to kronološko ureditev, ki pri aktovskem gradivu, vložnem po registraturnem planu, nikakor ne sme biti osnovni princip ureditve. Še veliko večja sreča za mestni arhiv pa je, da Aškerc tudi ni nasedel Komatarjevim predlogom za ureditev arhiva. Komatar je v svojem članku o Mestnem arhivu obžaloval, da se Aškerc »ne more odločiti za razdelitev arhiva po posameznih tvarinah, kar je edino pravilna pot pri razvrstitvi takih arhivov«. Zato je Komatar sam objavil »shemo, kako si zamišlja vzorno ureditev mestnega in podobnih arhivov«. Če bi bil Aškerc ravnal po Komatarjevih predlogih, bi bil moral celotno gradivo na novo preurediti po vsebini, kar bi pomenilo razbiti vso staro ureditev in popolnoma onemogočiti uporabo starih protokolov in indeksov. Ne glede na to pa čista razdelitev aktovskega gradiva po vsebini praktično ni izvedljiva, ker se posamezni akti ne tičejo vedno le enega predmeta. Res pa je, da je bil tak način urejanja tedaj ponekod v modi, toda njegove posledice so se praktično občutile n. pr. pri stanovskem arhivu, ki je postal žrtev takega »urejevanja«. To je napravilo ogromno škode, zahtevalo ogromno dela in povzročilo, da se cela vrsta važnih aktov sploh ni mogla najti. Šele v novejšem času je bil stanovski arhiv — morda s še večjimi naporji — vrnjen v staro stanje, a posledice razbijanja po mate-

riji se kljub temu niso dale popolnoma odstraniti.

Aškerca je Komatarjev plan zelo razjezil. Najbrž ga je v prvi vrsti zbudilo, da mu hoče nekdo nenaprošen segati v interno delovno področje in mu pred javnostjo kot nekakemu diletantu soliti pamet. Zato je sprva protestiral, da je Komatar svoj načrt od njega preplonkal, pozneje pa je točneje in pravičneje zapisal, da je Komatar svoj načrt napravil na podlagi Aškerčevih izpiskov, ki si jih je izposodil iz arhiva. Aškerc tedaj še ni mogel vedeti, da se bo ta, tedaj moderni način urejanja arhivalij po vsebini, kakor ga je predlagal Komatar, izkazal za popolnoma zgrešenega, sicer bi bil mogel Komatarja najbolj upravičeno zavrnil tudi s te, strokovno arhivistične plati. Danes pa lahko Aškercu v prid ugotovimo, da se ni ravnal ne po kronološkem, ne po vsebinskem principu ter da aktovskega arhiva dejansko ni bistveno preurejal, marveč se je držal stare ureditve in s tem ostal pri principu, ki je danes v polni meri uveljavljen.

Tako je Aškerc urejal arhiv v bistvu le toliko, da je upostavljal prvotni red, kjer je bilo očitno potrebno, n. pr. pri zapisnikih mestnega sveta. Žal pa pri tem ni bil popolnoma dosleden. Tako že nekatere rokopisne knjige niso bile povsem pravilno razvrščene, še bolj občutno pa je bilo to pri aktih iz začetka 19. stol. Te akte je že pred Aškercem v rapidnem tempu nekoliko urejeval Radics, ki je ohranil ali pa napravil neke fascikle, ki nimajo s prvotno ureditvijo registrature nikake podobnosti. Te Radicseve napake Aškerc ni popravil. Za to težavno operacijo smo se odločili šele v zadnjem času, kar je seveda zelo tvegano dejanje potem, ko so se arhivalije že uporabljale in citirale; zato je bila ta korektura le delno izvedljiva. Bolje bi bilo, če bi bilo to delo opravljeno že pred nekaj desetletji.

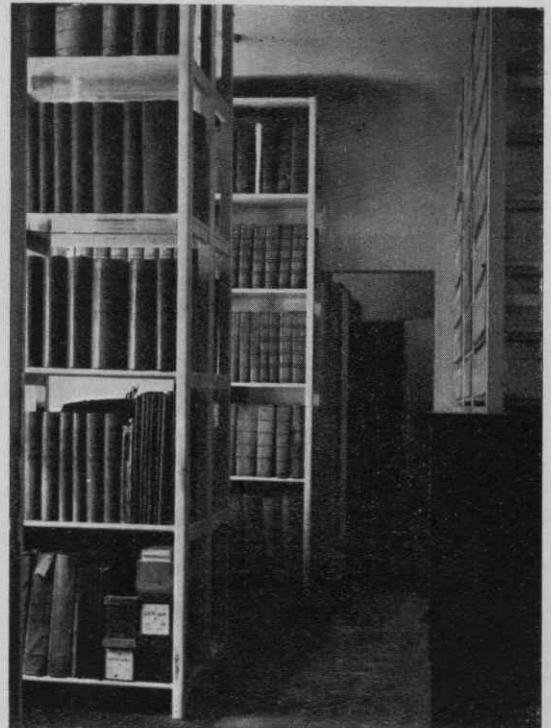
Po vsem povedanem bi mogli oceno Aškerčevega dela glede urejanja arhivalij povzeti takole: Zavestno ali zaradi pomanjkanja časa se je Aškerc pravilno izognil neustreznemu vnašanju kronološke ali stvarne ureditve v arhivski material, nekoliko premalo dosledno pa je izvedel rekonstrukcije originalne ureditve, marveč je delno ohranil zadnjo ureditev, ki se ni več popolnoma ujemala s prvotno. To pa je vsekakor daleč manjša hiba.

Že kmalu se je Aškercu postavil tudi problem škartiranja, kot običajno seveda — zaradi pomanjkanja prostora. Toda pri štirih policah starega arhivskega materiala (ves material je bil iz časov pred sredo 19. stol.) škartiranje načeloma sploh ne bi smelo priti v poštev. Sama ideja škartiranja torej ni bila ravno najboljša. Pač pa se je Aškerc, čeprav je bil šele zelo kratek čas v službi, vprašanja tehnike škartiranja lotil popolnoma pravilno: predlagal je ustanovitev komisije (Radics, Vrhovec in en preizkušen uradnik registrature). Škartiranje se torej ni lotil na lastno pest, marveč je zahteval pristanek mestne uprave in sodelovanje stro-

kovne komisije. Vse kaže, da do izvedbe tega predloga ni prišlo in gotovo je tako bolje, ne le ker material sam ni bil prikladen za škartiranje, marveč posebej še zato, ker tudi predlagana komisija (čeprav formalno pravilna) nalogi najbrž ne bi bila kos. Škartiranje je še danes zelo sporen problem in se pri njem rade dogajajo zelo grobe napake. — S predlogom o škartiranju se je torej Aškerc sicer nekoliko prenaglil, njegov postopek pa je bil vseskozi pravilen in tako ni prišlo do nikake škode.

Na drugi strani pa je Aškerc skrbel tudi za nov dotok arhivalij. Po tedanjem pojmovanju arhivskega posla ni šlo pri tem toliko za redno prevzemanje arhivalij iz registrature, kolikor za pridobivanje razmeroma starejših dokumentov, pri katerih je bila zgodovinska vrednost že očitna, medtem ko danes arhiv v prvi vrsti skrbi za novejši material, ki ga nadzoruje in v primeru ogroženosti prevzema, čeprav bo izrazitejšo historično vrednost šele pridobil. Največjo uslugo za Mestni arhiv si je Aškerc gotovo pridobil s tem, da je organiziral prevzem starih zapisnikov mestnega sveta. Mestni arhiv je imel dotlej le nekaj starejših letnikov, katerih nadaljevanje pa je hranilo deželno sodišče. Julija 1904 je koncipiral ustrezní predlog in dobro leto pozneje je zapisnike prevzel. Morda je prišla iniciativa za ta prevzem od drugod, vsekakor pa je Aškerc pravilno izvedel prevzem in zagotovil Mestnemu arhivu kompletiranje najdragocenejše serije.

Sicer se je Aškerčeva akcesijska služba omejevala bolj na drobne pridobitve, pri čemer pa

Nekdanja Aškerčeva pisarna (danes soba 18) v sedanji ureditvi

je bil najbrž agilnejši župan Hribar sam, ki je včasih kupil kak dokument kar na lastno pobudo in ga potem izročil arhivu. Razumljivo je, da se je Aškerc v prvi vrsti oziral na literarne rokopise (tako leta 1905 na rokopis Prešernovih poezij, morda na Hribarjevo pobudo), vendar se zdi, da si o kriterijih ni bil povsem na jasnem. Ko je nekdo ponudil v nakup rokopis Prešernove Nune in Vodnikove Ilirije, je v svojem mnenju med drugim zapisal: »Veliko to kuriozno blago vse skupaj ni vredno. Rokopisa sta zanimiva samo za nabiratelje (»Sammlerje«) in grafologe. *Literarne cene nimata nobene*, ker sta, kakor je znano, že zdavnaj *natisnjena!*« (Podč. A.). Vprašanja o originalnosti rokopisa si očitno sploh ni zastavil. Če bi šlo za originalne rokopise, njegovo mnenje očitno ni bilo pravilno, če bi pa šlo za rokopisne prepise, pa bi lahko stvar a limine rešil.

Za hrambo arhivalij, ki si jo je Aškerc v svojem programu izrecno postavil za cilj, pač ni imel ugodnih pogojev. V majhnem arhivu in v sklopu mestne uprave, v kateri je bilo treba celo za postavitve ene mize vlagati posebno prošnjo na župana, se Aškercu o zapleteni problematiki hrambe arhivalij, s katero se arhivi dandanes ukvarjajo, še sanjati ni moglo. Pripomniti pa je treba, da je bilo glede požarne varnosti arhivskih in registraturnih prostorov razmeroma dobro poskrbljeno, ker je občina s primerno utrditvijo stropov proti ostrejšu močno izboljšala njihovo požarno varnost. Aškerčevo delo pri hrambi arhivalij se je omejevalo v bistvu na čuvanje gradiva in tu je treba Aškercu zopet priznati, da je nalogo dobro in vestno opravil. Dolej ni ugotovljeno, da bi bilo v času njegovega arhivarstva iz arhiva karkoli izginilo, česar o razdobju med obema vojnama ne bi mogli tako mirno trditi.

Svoje glavno delo pa je Aškerc osredotočil v to, kar je v svojem programu označil, arhiv »napraviti uporabnim«. Predvsem je že v začetku svojega službovanja sestavil splošni katalog mestnega arhiva, ki ga je po potrebi sprti dopolnjeval. Ta »Splošni katalog« je v bistvu nekak sumarni inventar, ki po zaporednih številkah navaja naslove oz. značaj posameznih arhivskih enot. Napaka tega kataloga je v neustrezni numeraciji. Aškerc je svojo numeracijo opravil brez prekinitve od številke 1–505, pri tem pa nekaj enot iz francoske dobe delno izdvojil in navedel brez numeracije. Pri numeriranju se je držal ne povsem ustreznega reda ureditve, pomešal nekatere sestavne dele registratur med rokopisne knjige in si s tekočo numeracijo, ki se ni ozirala na serije, zaprl pot za dopolnjevanje vpisov. To se mu je maščevalo, ko je leta 1905 prevzel nadaljevanje zapisnikov mestnega sveta, ki bi se morali vnesti pod št. 179 in dalje, pa je imel te številke že zasedene. Zato je te knjige navedel le v opombi brez numeracije. Zaradi teh hib, ki so ob nadaljnjem prevzemu gradiva postale še bolj očitne, je Aškerčeva numeracija že kmalu izgubila praktični pomen in je Aškerčev katalog

obdržal le neko kontrolno in historično vrednost, kajti ni bil zasnovan perspektivno in ga ni bilo moči nadaljevati. Svoj čas pa je kot nekaka kombinacija akcesijske knjige in inventarja nedvomno dobro služil, po svoji zamisli pa gotovo ni bil nič slabši od marsikaterega novejšega poskusa inventarizacije.

Medtem ko katalog po svoji enostavnosti ni zahteval kakih posebnih naporov in dolgotrajnega dela, je Aškerc največ truda vložil v sestavo kartotečnih indeksov. Sama zamisel je bila nedvomno pravilna. V njej prihaja do izraza edino pravilni način za evidenco arhivalij, po katerem ostanejo dokumenti na svojih prvotnih mestih, abecedni ali smiselni red pa se ustvari s pomočjo posebnih kratkih izpiskov, ki jih je moči prosto razporediti. Aškerc si je nabavil posebne, razmeroma velike kartotečne liste; pri izbiri njihove oblike sta po Aškerčevih navedbah sodelovala Radics in Vrhovec. Eno serijo teh listkov je napravil Aškerc sumarno po fasciklih, drugo serijo pa je izdeloval detajlno od akta do akta. Celotnega dela, ki je dejansko že tedaj presegalo moči posameznika, ni nikdar dovršil, tako da ležijo njegovi listki še danes deloma po vrstnem redu, kakor jih je izpisoval. Če bi bil mogel Aškerc svoje delo dokončati, bi bil Mestni arhiv dobil za tedanje razmere dokaj moderen in edinstven pripomoček. Po njegovi smrti se nadaljevanja ni nihče več lotil, razen kolikor je Fabjančič vnesel še nekoliko listkov. Danes, ko je delo ležalo prekinjeno že več kot 40 let, ga v isti zasnovi ne kaže več nadaljevati, ker bi ga bilo treba vskladiti z modernejšimi zahtevami in metodami. Vendar se Aškerčevo delo tu in tam še danes potrebuje.

Detajlno kartoteko si je Aškerc zamislil kot imensko in stvarno, pri čemer je hotel najbrž na koncu vse listke urediti po abecedi, kar pa ni izvedeno. Izbira gesel za te listke se Aškercu ni ravno najbolje posrečila. Običajno se je omejeval na to, da je vsakemu aktu napravil eno geslo, in to tudi ne vedno najbolj tipično, medtem ko more taka kartoteka priti do prave veljave le ob uporabi vseh v poštev prihajajočih gesel. Ta hiba Aškerčeve kartoteke pa je pri vseh abecednih kartotekah s stvarnimi gesli neizogibna. Aškerčev poskus stvarne kartoteke je šolski primer, da je taka kartoteka izvedljiva le v sistematični obliki in s temu primerno izbiro gesel. Tudi pri izboru imen za imensko kartoteto je Aškerc nihal med izbiro najvažnejših in manj važnih imen, medtem ko more taka kartoteka praktično v celoti služiti le, če upošteva prav vsa imena. — Prav izdelava osebnih in stvarnih kartotek je v arhivski metodologiji eno najtežjih vprašanj, ki še danes ni dokončno rešeno in pri katerem je prišlo do uporabe zahtevnih modernih metod, medtem ko podobnih poskusov kot je Aškerčev tudi danes ne manjka. Pripombe o hibah Aškerčeve kartoteke in o njeni zamisli gredo torej na rovaš izbrane metode, ki je bila pač svoje dni v veljavi, ne pa toliko na sam način Aškerčevega dela, ki mu

vestnosti, prizadevanja in dokaj primerne presoje gradiva ne gre odrekati.

Vsaka stvarna, zlasti pa alfabetska kartoteka je več ali manj izpostavljena močno subjektivni presoji, pri Aškerčevi kartoteki pa je zanimivo tudi to, da je vanjo tudi sicer tu in tam vnašal subjektivne momente, kolikor je z vpisanimi podatki polemiziral, jih ironiziral in k njim zavzemal stališče. Včasih se je omejil le na vprašaje in klicaje, tako n. pr. ob prepovedi knjige Veszprémskega škofa kot veri sovražne, na drugi strani pa je svoje soglasje s prepovedjo Miklavževih obhodov prav tako izrazil s klicajem. Tu in tam je izpisku dostavljal kak ironičen komentar, tako neki kupni pogodbi župnika Klinca besedico: Weltereigniss! Posebno pa so ga včasih razjezili kakšni bombastični naslovi, zlasti kadar je šlo za plemstvo. Ko je napravil listek za odredbo o plemiških naslovih, je pristavil: grossartig! Welthistorische, epochale, welterschütternde Verfügungen! (Včasih je dal svoji jezi duška celo na samih arhivalijah: Ob nekem naslovu, ki je v starem stilu vseboval podvojeno naslovitev Frau Frau, je Aškerc pripisal še celo vrsto »Frau«).

Ob vicedomovih napotkih, ki so v 1. polov. 18. stol. prihajali na Magistrat vsako leto v zvezi s pravilnim izvajanjem volitev, mu je odpor do teh baročnih dopisov postopoma naraščal: Ko je prvič naletel na tak napotek, ga je še mirno registriral, ob drugem je pri omembi zaničnega gospodarstva že pristavil vprašaj, pozneje pa se je omejeval na takele izpiske:

Službeno poročilo.

*Spak v tiskih lokalit
ko kateri se nameni
registruje ni arhivski,
to bodi v tisk. kartoteki
slab ni gosp. slovesi
Kam nas avtorji pregade.
Ker to se pripada uradnih
registrih
je vsaj ohraniti o hrupu
kotalu, neje v tem
poročilu omejeno samo
ne ni lokal — ne
arhiv.
Tudi arhivsko se ne
more dovolj sprejeti
viti, ker se ohrani ob
hrupu grajskih spisov
ne sme. Če se nameni
to ohraniti ohraniti
se večji omiliti, ker to
na slovenski tisk je
okrom grajskih*

Aškerčevo poročilo o stanju v arhivu

»Stare vicedomove jeremijade«, »vicedomove pridige gl. vicedomove jeremijade«, »Stara dolgočasna pesem o korupciji pri volitvah«, »Vicedomove jeremijade in kapucinade — že spet!« in pod. Je to Aškerčevo jezo povečala morda kakša asociacija na razmerje tedanje mestne uprave do deželne vlade?

Včasih pa se ni omejeval le na norčevanje, marveč je s svojimi arhivalijami že kar polemiziral. Ob prepovedi sečnje smrekovih vršičkov za gostilniške izveske je pripisal: »Dostavek arhivarjev: Zakaj se pa sekanje takozvanih (nepotrebnih) božičnih drevov ni prepovedalo? In k nekemu oklicu v slovenskem jeziku je pristavil: »t. j. v neki barbarski dialektni brozgi, da se Bogu usmili!«

Včasih pa je kak zapisek izzval tudi njegovo zadovoljstvo. Prepovedi dajanja posojil mladotnikom je pripisal: »Bravo! Nur nicht pumpern!« Ob prepovedi sekanja lip in brez za procesijo rešnjega telesa je pristavil svoje mnenje: »Zdrava prepoved!« in ko je bral o nekem, ki je leta 1810 govoril kmetom, da jim ni treba tlače opravljati, je pripomnil, da je bil to »pameten človek«.

Tudi sicer je Aškerc izkoristil kako priložnost, da svoje izpiske komentira. Ko je zapisal, da je voznja iz Zaloga v Sisek in nazaj trajala 14 dni, je nekdanjim potnikom voščil dobro zabavo! Pri neki resoluciji iz leta 1604 je pripisal, da je brez pomena, a se je pri tej oceni vendarle nekoliko zmotil. Tu in tam pa je kako pripombo napisal tudi z zgodovinskega stališča, n. pr. o lokalizaciji starega Turna v Tivoliju, o izvoru besede goldinar, o značaju metliškega starešine in pod.

Ob pisanju kartotek, ki jih je spočetka sestavljal nemški, potem pa slovenski, se torej Aškerc ni mogel vedno vživeti v vlogo neprizadetega opazovalca. Kakor je kot pesnik gledal historične motive s svojega stališča, tako se tudi ob arhivalijah ni mogel vzdržati, da ne bi ponekod povedal tudi svoje mnenje. Vendar se je to dogajalo bolj redko, tako da je ogromna večina kartotečnih listov popolnoma suhoparno sestavljenih, in se zdi, da je Aškerc svojemu mišljenju dajal duška le v nekaterih časovnih razdobjih svojega dela.

Svojega arhivarskega dela pa ni omejil le na prvotno zastavljene cilje, marveč je začel tudi objavljati gradivo, ki ga je pri delu našel in ki je v njem vzbudilo zanimanje. V času, ko so se Slovenci morali še boriti za priznanje slovensčine kot uradnega jezika in ko so se v duhu tedanje dobe morali sklicevati tudi na historične pravice, so tudi Aškerčevo zanimanje naravno vzbudili zlasti slovensko pisani akti in razglasi.⁴ Pri objavljanju arhivalij se Aškerc ni spuščal v obsežnejša historična razglabljanja in se je omejeval na krajše objave. O kaki širši, historično zasnovani znanstveni publikaciji virov za zgodovino mesta seveda ni bilo govora.

S tem so v bistvu prikazane osnovne poteze Aškerčevega arhivarskega dela v ožjem pomenu

bese: Aškerc je dejansko pravilno doumel bistvo svojega arhivarskega dela in ga je v tisti meri, kolikor je bilo tedaj mogoče, opravljal v vseh panogah arhivistične dejavnosti od urejanja, prevzema in hrambe arhivalij, preko njihovega evidentiranja do objavljanja gradiva.

Aškerc pa se ni omejeval le na to delo. Že kmalu je njegovo drugo torišče dela postala tudi magistratna knjižnica. Že 5. marca 1901 je podal »Izvestje o magistratni knjižnici«, ki je tedaj po njegovi prvi ureditvi obsegala nad 600 različnih knjig in brošur. V času poročila je sestavljala sistematični katalog. Če je, kot omenjeno, Hribar 9 let pozneje navedel, da obsega knjižnica nad 5000 knjig, je bil to vsekakor lep napredek.

Že leta 1905, če že ne prej, sta Hribar in Aškerc začela misliti tudi že na Mestni muzej, vendar je bila pot do uresničenja tega načrta še dolga in Aškerc Mestnega muzeja ni več dočakal.

Nekateri akti, ki so se ohranili v registraturi, pa pričajo tudi o tem, da je postal Aškerc dejansko nekaj splošni Hribarjev kulturni referent, ki je včasih na lastno pobudo, včasih pa po službenem nalogu dajal razna mnenja in predloge. Pri tem je značilen njegov osebni stil, ki se je le redkokdaj umaknil neosebnemu stilu uradnega poslovanja. Primer Elzejeve ulice je značilen ne le po načinu Aškercovega utemeljevanja, marveč tudi po tem, da se je ob tej priložnosti pokazala razlika v kriterijih, po katerih sta Hribar in Aškerc ocenjevala Elzejevo delo. Oba sta priznavala, da gre predvsem za usluge pri raziskovanju slovenskega protestantizma. Toda Aškerc je videl tu v prvi vrsti literarno zgodovino in protestantizem, Hribar pa je v prvi vrsti videl dejstvo, da gre za Nemca, ki piše nemški. Zato pa sta se ujemala v vrsti drugih vprašanj, od katerih vprašanje pravilnosti slovenskih napisov na izveskih podjetij gotovo ni brez zanimivosti, čeprav zadeve okrog zobarja⁵ danes že ne moremo brati, ne da bi jo gledali tudi nekoliko s humoristične plati.

Raznolika Aškercova službena dejavnost poleg arhivarske v podrobnostih ne sodi v koncept tega članka, zaslužila pa bi prav tako, da jo kdo obdela.

*

Mnenje, da bi bil Aškerc kot mestni arhivar užival sinekuro, je bilo že ponovno zavračano in zavrnjeno. Zgoraj navedena dejstva nas morajo potrditi v prepričanju, da Aškerc kot arhivar ni le delal z dobro voljo, marveč da je pri tem delu tudi pokazal svoje sposobnosti in da moramo njegovo delo ocenjevati kot resno strokovno delo. Če je pri njem marsikaj zastarelega, je to le posledica dejstva, da se tudi arhivi in arhivistika razvijajo, da pa zaradi tega že opravljeno delo ne izgublja na svoji ceni, marveč da vedno tvori podlago za nova in sodobnejša dela. Vrednost Aškercovega delovanja pa je tudi v tem, da tvori zarodek tudi poznejši širše zasnovani kulturni dejavnosti mestne uprave.

Drugo vprašanje je, ali je poklicno arhivarsko delo Aškerc v celoti zadovoljevalo. Na osnovi razpoložljivega gradiva moremo pač reči, da ga je z vestnostjo in zanimanjem opravljal, sicer se pa zdi, da sta bila Aškerc-pesnik in Aškerc-arhivar vendarle v marsičem dve osebi, ki pa ju je družil skupen temperament. Značilno je v tej zvezi dejstvo, da doslej menda o mobeni Aškercovi pesmi ne bi mogli trditi, da bi bil njen motiv neposredno inspiriran iz bogate množine konkretnih podatkov, s katerimi se je Aškerc srečeval pri svojem arhivarskem poslu.

V času, ko je deloval v Mestnem arhivu, je Aškercova pesniška sila močno pojemale. V istem času pa si je — morda nevede — pridobil še drugo, čeprav skromnejšo zaslugo. Našim zgodovinarjem in posebej arhivarjem bo ostal v spominu ne le kot prvi ljubljanski mestni arhivar, marveč tudi kot prvi slovenski poklicni arhivar sploh, ki je predstavljal tako rekoč prvo epoho rednega, poklicnega arhivarskega dela pri nas. Obenem je Aškerc za Kukuljevićem drugi jugoslovanski poklicni arhivar in v splošnem pregledu o razvoju jugoslovanskih arhivov, ki smo ga izdali v francoskem jeziku, po vsej pravici nastopa v prvi jugoslovanski trojici arhivarjev: Kukuljević, Aškerc, Gavrilović. (Kot prvi privatni arhivar pa nastopa kakih sto let prej naš drugi jubilarant — Anton Linhart.)

Ne le s svojim pesniškim delom, tudi v Mestnem arhivu ljubljanskem si je Aškerc postavil spomenik, manj viden in vse premalo cenjen, a vendar tudi — trajen. Toda medtem ko je bil priznanja za svoje pesniško delo deležen v precejšnji meri že v času svojega življenja, dajemo njegovemu arhivarskemu delu priznanje šele dolgo po njegovi smrti.

OPOMBE

Da ne bi teksta obremenjevali z nepreglednim navajanjem virov, združujemo spodaj celotno dokumentacijo o Aškercovem službovanju in delovanju na ljubljanskem magistratu v enoten seznam. Opombe se omejujejo le na drugo dokumentacijo.

1. Cod III/49 fol. 227 ss. — 2. Boršnik, Aškerc 182. — 3. Cod III/50, 51 passim. — 4. Aškercove objave gradiva so navedene v Boršnik, AB. — 5. Nekaj primerov tega Aškercovega delovanja je pripravil za objavo prof. dr. R. Molč.

LITERATURA

M. Boršnik Skerlak, Aškerc, življenje in delo. Ljubljana 1939. — M. Boršnik, Aškercova bibliografija, ČZN XXX/4, Maribor 1935. — F. Govekar, Aškercova sinekura, LZ 1912, 468 ss. — F. Dobrovoljc, Arhivar Anton Aškerc in zgodovinar Franc Komatar. Aškercov zbornik. Celje (V tisku). — Ljubljana po potresu 1895—1910, Mestni arhiv 158, Mestna knjižnica 160. — R. Mole, Aškercova prošnja za ministrsko podporo, Kronika VII/1940, 178 ss. — VI. Fabjančič, Ljubljanski mestni arhiv, ZC I/1947, 174 ss. — S. V. Sodobni prijemi v urejanju arhivov, Lj. P. 25/IX. 1956 (Podatki o začetnih razmerah ob Aškercovem nastopu).

INDEKS

doslej ugotovljene dokumentacije o Aškercovem službovanju in delovanju kot mestnega arhivarja ter o njegovi smrti, kolikor je dokumentacija v hrambi Mestnega arhiva ljubljanskega (Če je predmet sestavljen iz več aktov, je navedena le številka, pod katero je vložen, brez navedbe številke posameznih aktov.)

1. Aškercovi arhivski elaborati: 1. Aškercov inventar Mestnega arhiva (orig. naziv: Splošni katalog ljubljanskega mest-

nega arhiva) 1898–1911. — Arhiv arhiva. — 2. Aškerčev listkovni pregled in indeks k starejšemu delu splošne registrature (7 velikih in dve polovični škatli) v skupni izmeri pribl. 1,60 dolž. metra.

II. Dokumenti o nastopu in poteku službovanja: 1. Prvi razpis in prošnja za mesto koncipista: Reg II/6-I/1 a, 164/97; Cod III/49 fol. 188/189. — 2. Aškerčeva prva prošnja, t. j. prošnja za mesto koncipista, razpis mesta arhivarja, druga prošnja, sprejem v začasno službo in nastop: Reg II/6-I/1 a, 99/98; Reg I/1176-XX/16, 24203/98; Cod III/50 fol. 101-105; Cod III/51 fol. 25/25'. — 3. Definitivno imenovanje: Reg II/6-I/1 a, 509/99; Cod III/54 fol. 346/347; Reg II/15-II/1, 315/06. — 4. Hribarjev popravek glede prejemkov: Reg II/22-VII, 149/05. — 5. Dopusti: Reg II/12-I/4, 201/00; Reg I/1550-XIX/8, 31659/06. — 6. Prošnja za upokožitev: Reg II/7-I/1 a, 581/10.

III. Aškerčeva poročila o svojem delu: 1. Pro memoria o arhivu, Službeno poročilo; Reg I/1056-V/14, 25660/98. — 2. Poročilo o delu do 22. avg. 1899; Reg I/4025-V/6, 29123/99. — 3. Izvestje o magistratni knjižnici; Reg II/15-II/1, 69/01. — 4. Arhiv in knjižnica (1910): Arh. arhiva.

IV. Razni akti o Aškerčevem delu oz. o arhivu v tej dobi: 1. Oprema arhiva: Reg I/1211-V/4, 25610/08; Reg I/1219-V/7, 8208/01; Reg I/1620-V/14, 922/11; Reg I/1257-V/14, 469/10. — 2. Nakupi in prevzemi arhivalij in knjig: učne knjige Reg I/1186-II/2, 9919/07; Arh. štaj. namestništva (knjiga) Reg I/1186-II/2, 14137/08; drž. zak. Reg I/1186-II/2, 35688/05; rokop. Preš. pozij (in omemba muzeja) Reg I/1568-XXI/10, 21990/05; zapisniki mestnega sveta Reg I/1550-XIX/8, 25335/04; letna poročila tržaške realke Reg I/1550-XIX/8, 37359/04; zapisnik mestnega sveta iz leta 1768 Reg I/1257-V/14, 24657/07; razni nakupi, čarovniške pravde, literarni rokopisi Reg I/1257-V/14, 23875/07; Ambroževa slika Cod III/70 fol. 345'. — 3. Mnenja in predlogi: Preimenovanje katastrskih občin Reg I/1193-V/2, 7515/08; Trubarjev park Reg I/1255-V/12, 22384/10; spakedrana slovensčina na ljubljanskih firmah Reg I/1568-XXI/10, 15416/05. — 4. Razno: ruski vizum Reg I/1267-VII/6, 28988/01.

V. Aškerčeva smrt, pogreb, zapuščina itd.: Cod III/70 fol. 345/345'; inspekcija pri pogrebu Reg I/1643-VII/7, 19617/12;

zapisnik zapuščinske dražbe Reg I/1813-XXI/2, 25667/12; intervencija MOL pri dražbi Reg I/1805-XIX/8, 24129/12; spomini E. Jelovškove na Prešerna in Razlaga Reg I/1805-XIX/18, 50326/12; pogrebni stroški Cod VII/4 fol. 207/207'; nakup Dolinarjevega kipa Cod III/70 fol. 406/406'.

VI. Razni rokopisi: Cloveške pravice, razglašene ob francoski revoluciji 8. jul. 1789; šest citatov (morda za St. Jakobsko šolo); Drobni zapiski (slovenski tekst iz l. 1809), seznam nekaterih uličnih imen; prošnja za slugo; Skofova brošura — plagiat!; Fasc. Aškerc v skupini Privata.

VII. Manjkajoči viri: Reg I/1252 — V/7g, 194/01 (Elzejeva ulica, v predmetu manjka le Aškerčev predlog z rešitvijo); Reg II/7-I/1a, 77/08 (všetnje let v pokojnino); Reg II/7-I/1a, I/1198-V/5, 8704/02 (indiciranje knjig, akt ni bil nikdar vložen); II/25-VIII, 170/04 (Aškerčev protest proti Komatarju); Reg I/1252-V/7g, 5458/07 ad 194/01 (Zobar ali zobozdravnik); Reg II/7-I/1a, 77/08 (všetnje let v pokojnino); Reg II/7-I/1a, 201/08 (štetje let); Reg II/26-VIII, 210/08 (umetniška štipendija); Reg I/1252-V/7g, 36102/08 ad 194/01 (ulica ali ulice); Reg I/1544-VII/14, 2322/10 (Aškerc našel denarnico; akt ni bil nikdar vložen). — Manjkajoči viri so ugotovljeni po registraturnem indeksu, seznamih o dvignjenih spisih oz. po najdenih reverzih. Razen dveh so bili l. 1956 vsi ti akti dvignjeni za kulturni oddelek. Medtem ko so se nekateri dvignjeni akti našli in so navedeni med ostalimi pod II-VII, se tu navedeni doslej niso našli. Delno jih bo moči postopno dopolniti s prepisi prof. dr. R. Moleta. Pripomniti je treba, da so bili doslej menda zaradi »preglednosti« razni Aškerčevi akti izločeni iz registratur in delno zbrani v raznih mapah, vendar ne popolno niti dosledno. Taka praksa posebnih izločenih »zbirke« se v arhivih redkokdaj obnese in praviloma nasprotuje pravilom arhivistike, ker se večkrat doseže ravno nasprotni učinek: stvari se izgube, založe in njihova najdba je otežena. To se je pokazalo tudi v tem primeru, ko nam je prav ta »zbirka« povzročala največje težave pri ugotavljanju aktov in nam je močno oteževala preglednost. Zato so vsi ohranjeni akti pravkar vrnjeni na prvotno mesto in je za njihovo najdbo sestavljen ta indeks. — Ob podrobnejšem urejanju registrature se bo gotovo našlo še večje število Aškerčevih aktov. Indeks se bo po potrebi tekoče dopolnjeval v evidenčnem oddelku arhiva.

Aškerčeva stanovanja v Ljubljani. Iz osebnih listov na magistratu sem povzel tole: 4. X. 1898 je stanoval na Tržaški cesti 45/III (Pirc). — 1. XII. se je preselil v Slomškovo ulico št. 10/II (Gorjup). — 31. jul. 1899 je že stanoval pri Franu Terčku na Sv. Petra nasipu št. 55. — 31. nov. 1900 je prišel k A. Podkrajšku na Resljevo cesto 24. — 8. VIII. 1902 se je v isti hiši preselil k šivilji Mariji Toman. — 15. sept. 1905 je dobil stanovanje pri gospé Leskowitz na Bleiweisovi cesti 7/II. Lastnik, sin gospe Leskowitz, se je preselil v Linz. — Hiša je bila pozneje last dr. Valentina Krišperja in je dobila št. 9. — 5. februarja 1910 se je preselil Aškerc iz II. nadstropja v parter v lastno stanovanje. Tu ga je zadela kap in je umrl 10. VI. 1912 v deželni bolnišnici.

Aškerčeva borba za uradnega slugo. A. Aškerc bi bil rad dobil slugo, ki bi mu pomagal pri delu v mestni knjižnici, in je naslovil na župana tole:

»Uradno poročilo. Prosim gospoda župana, naj mi dodeli magistratnega slugo, ki zna dobro čitati, da mi bo pomagal knjige spravljati na štelaže; tudi mi mora pomagati pri lestvi, ki je takega sistema, da si človek lahko na najlepši način tilnik zlomi.

V Ljubljani, 10. 1. 10.

Aškerc m. p.«

Toda župan je imel malo smisla za prošnjo arhivarja, ki se je bil takrat že malo postaral in bil tudi nekoliko neokreten, in je pripisal uradnemu poročilu:

Ker imajo vsi sluge drugod polne roke posla in ker po mojem mnenju za urejevanje knjižnice sluge potreba ni, ne more se onostranskej želji vstreči.

Videat Exsp. arhivar A. Aškerc«

Toda Aškerc ni odgovora vzel na znanje, ker ga ni podpisal.

Dr. R. Molč

SLOVENSKA TRGOVSKA MLADINA V ZAGREBU

1856—1870

(Prispevek za študij o emigracijah slovenskih dijakov na Hrvaško)

V arhivu zagrebške Trgovsko-industrijske zbornice¹ se hranita dve knjigi z evidenco trgovskih vajencev in pomočnikov, ki so se izučili trgovskega poklica pri tamkajšnjih trgovcih. Prva knjiga z naslovom »Protokoll der Praktikanten und Lehrjunge« obsega razletja 1836—1870, druga »Protocoll der Buchführer und Commis« pa 1836—1857 in 1876—1890. To pomeni, da je Trgovsko-industrijska zbornica v Zagrebu ob svojem konstituiranju 1852. leta prevzela evidenci dotedanjih cehovskih organizacij in jih nadaljevala do reorganizacije trgovskega šolstva in obrti sploh v avstro-ogrski monarhiji, izvajane v zadnjih decenijah preteklega stoletja. Vpisi v teh knjigah obsegajo rubrike: dan vpisa, ime in priimek vajenca oziroma pomočnika, njegov rojstni kraj in politični okraj, vero in starost, potem priimek in ime gospodarja, trgovsko stroko in podatke pogodbe ali prejšnjega učenja. Podatki iz teh knjig nam nudijo tudi zanimivo gradivo o dotoku mladine iz slovenskih pokrajin v trgovski stan na Hrvaškem, posebno v Zagrebu, ki je bil že tedaj močno trgovsko središče in seveda tudi zelo privlačno mesto za šolanje tistih, ki so si izbrali trgovski stan za življenjski poklic.

1. *Protokoll der Praktikanten und Lehrjunge* (1836—1870) obsega v celoti 581 vpisov, od tega števila pride na Slovence 45 vpisov ali 7,74%. Vpisovanje teče nepretrgoma skozi vsa leta z izjemo 1849. leta, ko ni vpisa. Ker nas zanimajo posebno Slovenci, naj omenim število vajencev le iz tistih let, v katerih so vpisani Slovenci. Tako je bilo vajencev 1836. leta 26 (4 Slov.), 1837. leta 9 (2 Slov.), 1839. leta 6 (1 Slov.), 1840. leta 9 (1 Slov.), 1841. leta 6 (2 Slov.), 1843. leta 27 (2 Slov.), 1844. leta 9 (1 Slov.), 1846. leta 17 (2 Slov.), 1851. leta 67 (5 Slov.), 1852. leta 30 (2 Slov.), 1853. leta 39 (3 Slov.), 1854. leta 25 (4 Slov.), 1856. leta 26 (2 Slov.), 1857. leta 26 (2 Slov.), 1858. leta 20 (1 Slov.), 1859. leta 19 (2 Slov.), 1861. leta 35 (2 Slov.), 1866. leta 20 (1 Slov.), 1867. leta 12 (1 Slov.), 1868. leta 9 (1 Slov.), 1869. leta 16 (2 Slov.) in 1870. leta 10 (2 Slov.).

Glede na pristojnost vajencev pride na Štajersko 23, na Kranjsko 21 in na Koroško 1; po rojstnem kraju pa dobimo naslednjo sliko:

Brežice 4, Celje 4, Celovec 1, Čadram 1, Destinci 1, Dolenja vas (Videm) 1, Gorenja vas (Ribnica) 1, Klindorf (Kočevje) 1, Kostanjevica 1, Kozje 1, Krško 1, Ljubljana 2, Maribor 4, Metlika 1, Mokronog 1, Novo mesto 1, Poljane (Črnomelj) 1, Ptuj 1, Ribnica 6, Sodražica 1, Škocjan 1, Soštanj 1, Trava (Kočevje) 1, Tržič 1, Velika nedelja 1, Videm 1, Višnja gora 1, Voran (Gradec) 1, Vranksko 1, Žusem 1.

Število vpisanih vajencev Slovencev po starosti imamo: od 11 let 1, od 12 let 2, od 13 let 5,

od 14 let 9, od 15 let 7, od 16 let 8, od 17 let 7, od 18 let 3, od 20 let 1 in pa 2 brez navedbe starosti.

Po strokah se je učilo trgovine z mešanim blagom in špecerijo (Spezerey, Material, Nürnberger-Waaren, Galanterie, Gemischte Waaren) 35, trgovine s tekstilnim blagom (Schnitt und Mode-Waaren, Courend, Tuch) 6, trgovine s steklenino (Glass und Steingut, Porzellan) 2, trgovine z železnino (Eisen) 2 in trgovine s papirjem (Papierhandlung) 1.

Vajenci so se večinoma učili 4—5 let svoje stroke pri gospodarjih, v enem primeru je videti, da je z gospodarjem sklenjena pogodba le na 2 leti in pol, v treh primerih na 3 leta in pa pri enem celo na 6 let.

2. *Protocoll d. Buchführer u. Commis* (1836—1857, 1876—1890)² obsega v celoti 359 vpisov, od tega do 1857. leta 323 vpisov. 52 vpisov pride na Slovence, to se pravi 16,09%. Vpisovanje teče nepretrgoma, ni pa vpisov za leta 1839, 1845, 1849 in 1850. Število trgovskih pomočnikov v letih, ko so vpisani tudi Slovenci, je bilo 1836. leta 48 (15 Slov.), 1837. leta 28 (3 Slov.), 1838. leta 16 (4 Slov.), 1840. leta 15 (2 Slov.), 1841. leta 7 (2 Slov.), 1842. leta 2 (1 Slov.), 1843. leta 26 (3 Slov.), 1846. leta 16 (3 Slov.), 1848. leta 11 (1 Slov.), 1851. leta 21 (2 Slov.), 1852. leta 28 (1 Slov.), 1853. leta 39 (8 Slov.), 1854. leta 22 (4 Slov.), 1855. leta 20 (2 Slov.) in 1856. leta 10 (1 Slov.).

Po pristojnosti pride na Kranjsko 32 in na Štajersko 20 trgovskih pomočnikov, po rojstnem kraju pa imamo:

Brežice 1, Celje 1, Dolenji Lazi 1, Hoče 1, Jurjevica (Ribnica) 1, Konjice 3, Kostanjevica 2, Lipovec (Ribnica) 1, Lisce 1, Ljubljana 6, Maribor 4, Mrzla voda 1, Novo mesto 2, Podzemelj 1, Postojna 1, Radgona 1, Ribnica 10, Sovnek 1, Središče 1, Sv. Jurij 2, Šmarje 2, Soštanj 1, Travnik (Ribnica) 1, Tržič 1, Videm 1, Višnja gora 1, Stična 1 in Žužemberk 1.

Število vpisanih trgovskih pomočnikov Slovencev po starosti je takole: od 18 let 3, od 19 let 5, od 20 let 7, od 21 let 3, od 22 let 7, od 23 let 4, od 24 let 4, od 25 let 4, od 26 let 3, od 28 let 1, od 29 let 2, od 30 let 3, od 32 let 1, od 33 let 1 in pa 4 brez navedbe starosti.

Od trgovskih strok so zastopane tukaj trgovina z mešanim blagom (Spezerey, Material, Gemischte Handlung, Nürnberger-Waaren) 34, trgovina s tekstilnim blagom (Courend, Tuch, Mode) 9, trgovina z železnino (Eisen, Geschmid) 2 in pa knjigovodje (Buchhalter) 2.

Trgovski pomočniki so se izučili svoje stroke v različnih trgovinah, in sicer v Bratislavi 1, v Celju 4, v Celovcu 1, v Konjicah 2, v Kostanjevici 1, v Kozjem 1, v Ljubljani 5, v Mariboru 5,

v Novem mestu 2, v Ptujju 1, v Sevnici 1, v Slov. Bistrici 1, v Varaždinu 2 in v Zagrebu 18, ni pa razviden kraj učenja za 7 vpisov.

Interesantno je, da je bilo trgovskih vajencev največ vpisanih v letih 1851 (5), 1836 (4) in 1854 (4), trgovskih pomočnikov pa zelo dosti leta 1836 (15 ali 31,25%), potem leta 1853 (8 ali 20,51%), pa leta 1838 (4 ali 25%) in leta 1854 (4 ali 18,18%). Ugotovimo tudi dejstvo, da je kakih 20 vajencev in pomočnikov iz Ribnice ali njene okolice, potem iz Ljubljane 8, iz Maribora 8, iz Celja in okolice 8, iz Brežic 5 itd. Končno naj še navedem priimke iz obeh knjig³:

Arko (Ribnica, Sodražica), Bacher (Škocjan), Cehech (Ptuj), Conzillia (Zužemberk), Deack (Ribnica), Dejak (Dolenji Lazi), Engler (Ljubljana), Futz (Kočevje), Gadner (Novo mesto), Gatsch, (Kostanjevica), Gerbez (Ribnica), Geyer (Videm), Gliha (Višnja gora), Gorsche (Ribnica), Hartnagl (Maribor), Heindl (Celovec), Hiegersperger (Maribor), Hoenigg (Čadram), Ilz (Ribnica), Ingolič (Velika Nedelja), Inzinger (Maribor), Javorek (Podzemelj), Kantezky (Maribor), Kayser (Hoče), Kelner (Žusem), Kerbitz (Travnik, Ribnica), Kern-Kehrn-Khern (Ljubljana), Klemenčič (Maribor), Knaus (Kočevje), Koshar (Radgona), Kraill (Maribor), Kuscher (Črnomelj), Leber (Celje), Legan (Novo mesto), Lil-

leg (Ribnica), Louschin (Ribnica), Lusner (Metlika), Maly (Tržič), Mercher (Ribnica), Mesner (Šoštanj), Mikulich (Ribnica), Murmeyer (Maribor), Namorš (Brežice), Nasko (Vransko), Nosan (Ribnica), Oraschem (Ribnica), Osset-Osseth (Sv. Jurij, Celje), Patriarch (Celje), Peharc (Mokronog), Peteln (Ribnica), Pichler (Lisce), Piškur (Kostanjevica), Ratschich (Šmarje), Raznik (Ljubljana), Sapada (Sv. Jurij, Celje), Schega (Ribnica), Schivitz (Tržič), Schnidersich (Brežice), Seidl (Celje), Sever (Kostanjevica), Sharl (Ljubljana), Skardely (Gradec), Sollar (Središče), Sottelscheg (Videm), Souvann (Sovnek, Celje), Startz (Ribnica), Steiner (Konjice), Sterger (Videm), Suppantsitsch (Šmarje), Trček (Ljubljana), Tsech (Destinci), Unger (Konjice), Urbanchic (Stična), Vesselly (Travnik, Ribnica), Vinzenz (Višnja gora), Vugrinchich (Mrzla voda), Walenchak (Kozje), Wanitsch (Krško), Wogrinec (Brežice), Wugrinz (Brežice), Zehner (Brežice), Zerne (Postojna).

Lisac Ljubomir-Andrej

OPOMBE

1. Trgovačko-industrijska komora u Zagrebu, sedaj njen arhiv v Arhivu grada Zagreba. — 2. Drugi del evidence, ki obsega leta 1876—1890, ne pride v poštev, ker v tem razletju ni vpisanih Slovencev. — 3. V oklepajih je navedba kraja; pri imenih je obdržana izvorna ortografija.

MUZEJSKE NOVICE

ZBIRKA GOTSKE IN RENESANČNE NOŠE
V LJUBLJANSKEM MESTNEM MUZEJU

V okviru letošnjega muzejskega tedna je Mestni muzej v Ljubljani odprl 10. oktobra svojo novo zbirko gotske in renesančne noše v ljubljanskem območju.

Ko se je Mestni muzej v Ljubljani v letih 1952 in 1953 po sestavi svojih sodelavcev vsaj v najnujnejšem obsegu zaokrožil, tako da se je bilo mogoče lotiti ne samo drobnih nalog iz dneva v dan, temveč tudi zasnove o dokončnem okviru in vsebini raziskovalnih in razstavnih prizadevanj v Mestnem muzeju, je bila s tem ustvarjena podlaga za postopno obdelavo posameznih njegovih torišč, kakor je bila pred nekaj manj kot dvema letoma obrazložena v posebni knjižici.

Poglavitni načrti kulturnozgodovinskega oddelka so se tedaj opredelili takole. Predmetno gradivo, ki mora biti osnova in težnja vsake muzejske zbirke, usmerja raziskave o zgodovini ljubljanske omike zlasti k stavbarstvu in topografiji, k noši in stanovanjski kulturi v širšem pomenu, v manjši meri pa k drobnejšim muzeološkim

poglavjem o prehranjevalni, gledališki, glasbeni, tiskarski in šolski zgodovini. Ostala poglavja iz preteklosti ljubljanske kulture so le borno prikladna za muzejsko ponazoritev ali pa bodo obdelana v posebnem galerijskem oddelku.

V zgodovini stanovanjske kulture se ponaša Mestni muzej razen Pokrajinskega muzeja v Mariboru in Mestnega muzeja v Ptujju z najlepšim gradivom na Slovenskem. Spomeniški referat, ki je bil ustanovljen 1951 v proračunskem okviru Mestnega muzeja, je že s svojimi začetnimi preučevanji prispeval Mestnemu muzeju dolgo vrsto spomeniških virov o ljubljanski stavbni zgodovini in topografiji. Tako je bila od treh poglavitnih nalog kulturnozgodovinskega oddelka historična podoba ljubljanske noše edina tema, ki ni bilo o njej zbrana nobenega gradiva, kaj šele da bi poznali njene študijske osvetlitve.

Spričo tega smo začeli 1953 zbirati pisano, zlasti arhivalno gradivo o oblačilni omiki. To so bili zapuščinski inventarji, oporoke, policijski redi, mitninski akti, tiralice, opisi v vizitacijah, računske knjige, raznoteri spisi zlasti kronističnega značaja in pa sta-

reja zgodovinska dela, ki upoštevajo tudi njim bližje ali celo sodobno gradivo. Te vire, v razponu od prve polovice XVI. do XIX. stoletja, smo lani do kraja pregledali.

Temeljni vir za zunanjo podobo o oblačilni omiki pa so spomeniki upodabljače umetnosti. V starejših rokopisnih in knjižnih ilustracijah sicer ni bilo najti pomembnejšega gradiva, zato pa so upodobitve našega stenskega slikarstva pa tudi plastike pogosto imeniten vir za raziskave o slovenski noši. — Za ljubljansko ozemlje segajo najstarejši umetnostni spomeniki o tem poglavju v prvo polovico XV. stoletja. Odtlej pa do druge polovice XVI. stoletja se zakrožajo zgodovinarju noš v razmeroma prav visokem številu.

Za gotško in renesančno nošo, ki prehaja pri nas okrog 1600 v slog zgodnjebaročne oblačilne omike, razpolagamo torej s prikladnimi umetnostnimi kakor tudi pisanimi viri. Osnovne poteze vnanjih značilnosti o takratni obleki so razvidne največ s fresk, manj iz plastike. Pisano gradivo je po svojih podatkih, ki zadevajo predvsem cene, način in izvor izdelave posameznih oblačilnih kosov, njihove stanovske značilnosti, izraze družbenih razmer v modi in podobno, predmetno vse manj nazorno in zato v razstavnem, seveda pa ne raziskovalnem pogledu drugotnega pomena. Porabno je zlasti v legendah ali v raznovrstnih, tudi risanih dopolnilih temeljnega umetnostnega gradiva.

Tako smo za prvo sklenjeno poglavje o zgodovini noše v ljubljanskem območju najprej oskrbeli osnovne razstavne vire, se pravi ustrezne kopije iz stenskega slikarstva. S spomenikov na ozemlju, ki mu je bila Ljubljana v XV. in XVI. stoletju kulturno središče, smo izbrali najtehtnejše upodobitve o značilnostih tedanje oblačilne omike in jih kopirali. Od septembra 1954 do junija 1955 so Marjan Tršar in pa Leon Koporec, Vladimir Makuc in Boris Sajovic kopirali

70 ustreznih figur iz gotških in renesančnih fresk in 12 podob bistriškega koledarja iz 1415. Petim, šestim kopijam stenskih slik s Sv. Primoža nad Kamnikom in iz Hrastovlja kakor tudi kopiranju gotške in renesančne plastike smo se morali zazdaj še odreči zavoljo križev in težav z denarjem.

Pa tudi sicer ne bi bili kos visokim stroškom te akcije, če ne bi bili deležni pomoči Gospodarskega razstavišča, ki nam je omogočilo tudi našo lansko občasno razstavo; to je obiskalo ok. 25.000 ljudi, kar pomeni za Ljubljano doslej menda najboljši obisk neke muzealne prireditve. Na podlagi tega smo šele lahko kopiranje uspešno končali. Podobno celotno izrabo ustreznega baročne umetnostnega gradiva, ki je prav tako že zbrano, pa smo si morali prihraniti do naslednjega leta, ko upamo, da se bodo ponudile ugodnejše možnosti za pravilno zakrožitev tega razdelka v Mestnem muzeju.

Ko sta se letos spomladi izpraznila v drugem nadstropju dve dvorani, smo se odločili, da bomo do dokončne preureditve muzejske stavbe, do izselitve Slovanske knjižnice, namenili ta prostor zbirki gotške in renesančne noše, ki smo medtem z njo v posebnih razstavah podprli uveljavljanje Pokrajinskega muzeja v Radovljici in Mestnega muzeja v Kranju.

Pričujoča stalna razstava gotške in renesančne noše v ljubljanskem območju pa še ni izvedena povsem do kraja. Vsebuje gradivo o formalni strani svojega vprašanja, pogreša pa še sklepe iz preučitev pisanega gradiva, ki bodo z legendami in manjšimi ilustracijami včlenjeni v zbirko, ko bo drugo leto zaključena celotna raziskava o gotški in renesančni noši, ki jo je Mestni muzej uvrstil v svoj knjižni program.

A tudi v sedanji obliki je ta zbirka mimo Steirische Trachtenhalle v Avstriji edina v Srednji Evropi pa tudi sicer ena od zelo redkih, ki se ponaša z gradivom ne samo o polpretekli, temveč tudi o srednjeveški oblačilni omiki.

Angelos Baš

Udeleženci posvetovanja slovenskih konservatorjev v Pomurju v dneh 28.—31. septembra 1956 pred gradom v Beltincih

POSVETOVANJE SLOVENSkih
KONSERVATORJEV V POMURJU

V Sloveniji smo imeli doslej dve posvetovanji konservatorjev: po prvem tovrstnem zborovanju v Splitu je bilo lani drugo zvezno posvetovanje konservatorjev v Ljubljani, letos pa so se prvič zbrali slovenski konservatorji v Murski Soboti.

Splitsko posvetovanje je bilo zamišljeno kot prvi pregled spomeniškovarstvene dejavnosti v državi in zavoljo tega ni moglo roditi drugih sadov, kakor da je utrdilo določene strokovne poglede, uveljavilo potrebo po trdnih organizacijskih okvirih ter omogočilo udeležencem, da so si ogledali spomeniško gradivo dela Dalmacije. — Ljubljansko posvetovanje je napravilo korak naprej. Predvsem je bilo v teoretičnem delu načetih nekaj pomembnih novih vprašanj, ki so bila pereča najbolj v Sloveniji (o estetiki in dokumentarnosti pri spomeniških posegih, o gradovih, tehniških spomenikih in podobno), rázen tega so si mogli udeleženci ogledati vrsto značilnih spomenikov po vsej Sloveniji. Spričo potreb, ki jih je pokazala diskusija, je bilo škoda, da že takrat ni bila sprejeta v program zborovanja obravnava zvez med spomeniškim varstvom in urbanizmom. — Za posvetovanje v Pomurju pa lahko rečemo, da je v veliki meri ustreglo prav tej pomanjkljivosti. Po obširnih prikazih zgodovine in spomeniškega inventarja v Pomurju je bilo med drugim v sklepih zagotovljeno vsestransko sodelovanje konservatorja in urbanista s tem, da je bilo priporočeno okrajnemu ljudskemu odboru v Murski Soboti, naj nadaljuje z izdelavo regionalnega načrta, pri čemer je treba izgotoviti spomeniškovarstveni elaborat (v pokrajinskem merilu) kot njegov sestavni del. Ob tem je treba poudariti, da so se prvič pri nas na takem forumu razklenile ozke meje konservatorjevega dela. Pravilnost prizadevanja vseh, ki so že več let čutili potrebo po takem načinu dela, ki zagotavlja večji družbeni interes za spomeniško dediščino v posameznostih in v pokrajinskem okviru, je bila s tem potrjena. Sicer pa je že v sami udeležbi na zborovanju treba ugotoviti očiten napredek: medtem ko je v Sloveniji komaj slaba desetina konservatorjev (niti v vsakem okraju ni to mesto zasedeno po strokovnjaku), je bilo udeležencev nad šestde-

set, med njimi tudi delegacija urbanistov in vrsta domačih predstavnikov, ki so vsi plodno sodelovali pri delu posvetovanja.

Ni pa bil sprejet samo omenjeni načelni sklep o sodelovanju, marveč je naše zborovanje tudi preciziralo delovni način, kadar gre za spomeniške posege: konservator je po ugotovitvi zborovanja kot odgovorna strokovna oseba dolžan pritegniti k delu potrebne strokovnjake (od tehničnih izvedencev do urbanistov), zakaj samo na ta način more biti njegova odločitev vsestransko podprta. Kako je lahko tako sodelovanje uspešno, je med drugim pokazala obravnava spomeniških posegov na Selu.

Prirediteljem je treba priznati, da so dobro pripravili tudi terenski del posvetovanja. Udeleženci so si namreč mogli ogledati domala vse najznačilnejše spomenike Pomurja, še več, pred nami so razgrnili tudi dobršen del vsakdanjega življenja ljudi ob slovenski meji. Obiski pri lončarjih, po vaseh, po graščinah in cerkvah, na naftnih poljih — vse to je dalo zaokroženo podobo o življenju tega dela slovenske zemlje, ki je do nedavnega živelo v senci graščin, zdaj pa si utira pot v sodobnejše življenje. Nič ni čudnega, če je bil poseben poudarek dan prav entografskim spomenikom, saj je Pomurje spričo posebnih zgodovinskih okoliščin ohranilo od vseh slovenskih dežel največ pisanega bogastva te vrste. Ni najmanjši uspeh posvetovanja v tem, da je spričo vsega, kar Pomurje na mikavnostih premore, bila nakazana perspektiva za turistično izrabo te dežele, ki dobiva, kakor beremo zadnje tedne, boljše prometne zveze z ostalo Slovenijo. — Za vse tiste, ki jih na zborovanju ni bilo, pa jih mika spomeniška posest slovenskega Pomurja, bo nedvomno dober kažipot posebna publikacija, kjer bodo natisnjeni vsi referati s tega zborovanja.

V splošnem je treba potemtakem ugotoviti, da je bilo pomursko posvetovanje slovenskih konservatorjev uspešno tako v strokovnem kakor v manifestativnem pogledu: utrdilo in uveljavilo je poglede o široki povezanosti spomeniške dediščine s sodobnim življenjem, pomurskim javnim delavcem pa je dalo priznanje za uspešno dosedanje delo in vzpodbudo za prihodnje napore pri ohranjanju in smotrnem izpopolnjevanju spomeniško-pokrajinskega profila dežele.

Nace Sumi

ZGODOVINSKO BRANJE

Zbornik Primorske založbe Lipe. Koper 1956. 105 str. Za uredniški odbor B. Magajna. Tisk tiskarne Jadran v Kopru.

Založba Lipa v Kopru je izdala prvi zvezek svojega zbornika pač z namenom, da odpomore na ta način pomanjkanju publikacij, ki bi obravnavale zgodovinsko in kulturno preteklost našega Primorja. S tega stališča je zamisel o vsakoletnem izdajanju takega zbornika vsekakor pohvalna, posebno ker je Istrski zgodovinski zbornik, katerega prvi zvezek je izdalo leta 1953 Zgodovinsko društvo v Kopru, nekako zamrl. — Uredniški odbor zbornika je povabil k sodelovanju naše najvidnejše znanstvene delavce in tako je vsebina tega zvezka precej bogata. Uvodno mesto zavzema obširnejša razprava prof. Milka Kosa o imenih nekaterih krajev v Slovenskem Primorju, v kateri avtor — najboljši poznavalec zgodovinske topografije naših krajev — na osnovi svojih bogatih zbirk izpiskov iz raznih arhivov prikazuje razna imena krajev, kot so se le-ta uporabljala v teku časa. Nekatera segajo še nazaj v rimsko dobo, druga so nastala šele ob naselitvi Slovencev. Posebej obravnava vpliv krščanske cerkve in fevdalizma na krajevno imenoslavlje — prve na imena številnih krajev, imenovanih po raznih svetnikih, drugega na imena gradov. Vsa razprava je podrobno dokumentirana z navedbami raznih oblik za krajevna imena v virih. — Mirko Rupel je podal v krajši razpravi lep pregled našega slovstva na Primorskem v starejši dobi. Po kratki omembi najstarejših slovenskih zapisov v rokopisih iz srednjega veka s tega področja, obravnava obširneje delovanje slov. protestantov in osvetli delež, ki ga je Primorska prispevala k osnovam slovenske književnosti. Pomemben prispevek je dala tudi protireformacijska književnost do konca XVIII. stoletja. — S področja etnografije je obširen prispevek Milka Matičetova, ki objavlja zapis pravljice Brat in ljubi, kot mu jo je pripovedoval nepismeni pravljicar Trentar Marinčič. Razprava je opremljena z vsem znanstvenim aparatom in navaja tudi druge inačice te pravljice, zapisane v preteklem stoletju. — Vinko Šribar je prispeval pregled arheoloških del na Koprskem v letih 1952—1955, pri katerih je bilo odkritih precej zanimivih najdb, predvsem pa so važne tiste, ki dokazujejo zgodnjo naselitev teh krajev po Slovencih. — Memoarnega značaja je prispevek Jožeta Pahorja o učiteljstvu v Slov. Primorju

in Istri v letih 1906—1926, v katerem avtor opisuje boj slov. učiteljstva za slovensko šolo, ki je mnogo pripomogel k temu, da je primorsko ljudstvo ostalo v narodnem oziru složno, obenem pa je z borbo proti fašizmu bilo tudi boj za narodno in socialno osvoboditev. — V kratkem članku opozarja P. P. na potrebo po zbiranju podatkov o deležu Slovencev pri kulturnem in gospodarskem razvoju Trsta, da se tudi v tem pogledu korigirajo trditve ital. avtorjev o čisto italijanskem značaju Trsta. — Pregled najnovejših dogodkov na Tržaškem podaja J. B. in analizira stanje po sklenitvi Londonskega sporazuma, ki je dal osnovo za mirno sožitje obeh narodov na tem področju. — B. Šalamun poroča o desetletnih naporih in uspehih zdravstvene službe v Slov. Primorju in opozarja na nujna vprašanja s tega področja. — Zaključek zbornika obsegata letno poročilo založbe o delovanju od ustanovitve dalje in pa bibliografski pregled njenih izdaj.

Varstvo spomenikov V. 1953—1954. Glasilo Zavoda za spomeniško varstvo LRS. Ljubljana 1955. 199 str.

Med publikacijami, ki utegnejo zanimati tudi bralca, zainteresiranega za krajevno zgodovino, je nedvomno Varstvo spomenikov, ki ga letno izdaja kot svoje glasilo Zavod za spomeniško varstvo LRS. Zadnji zvezek za 1953 in 1954 — izšel šele 1955, — je precej obširen.

Teoretično stran spomeniškega varstva obravnava F. Stelč v razpravi o estetiki in dokumentarnosti v restavriranju spomenikov, kjer prihaja avtor na podlagi številnih praktičnih primerov do zaključka, da med njima pravzaprav ni nasprotja, temveč da se obe lahko idealno dopolnjujeta. — V območje kulturne zgodovine sega razprava F. Baša o organizaciji spomeniškega varstva v slovenski preteklosti, ki daje lep pregled te važne kulturne dejavnosti na naših tleh. Obenem prinaša tudi pregled spomeniško-varstvenih predpisov do najnovejše dobe in seznam delavcev na tem področju. — Nace Šumi razpravlja o spomeniškem vprašanju v Ljubljani, kjer razčleni obseg spomeniške Ljubljane z urbanističnimi enotami in spomeniki raznih stavbnih in umetnostnih stilov, potem pa preide na ukrepe, ki bi jih bilo treba narediti za ohranitev podobe spomeniške Ljubljane, upoštevajoč pri tem funkcije, ki jih tem delom mesta nalaga sodobno življenje.

Glede arheoloških spomenikov je bil teritorij Ljubljane razdeljen na 14 sektorjev. Priloženi karti prikazujeta urbanistične enote in spomenike I., II. in III. reda in ozemlje Emone z njenimi predmestji in pokopališči, vrisanimi v tloris današnjega mesta. — Isti avtor razpravlja v posebnem sestavku o toliko diskutirani rešitvi vprašanja Koslerjeve hiše v zvezi z ureditvijo podaljšane Titove ceste. — Tehten je prispevek arh. M. Mušiča o preureditvenih delih v Novem mestu v pogledu regeneracije historičnih mestnih jeder, kjer opisuje dela v Novem mestu v zvezi z modernizacijo ceste Ljubljana—Zagreb. — M. Zadnikar poroča o restavraciji cerkve v Zgornji Dragi pri Stični, ki jo je verjetno gradil vzporedno s stiško baziliko sredi XIII. stoletja franc. stavbenik Mihael in ki predstavlja enega lepih manjših spomenikov romanske arhitekture na Slovenskem. — J. Klemenc, vodja arheoloških izkopavanj v Šempetru v Savinjski dolini, poroča o najdbi temelja rimske nadgrobne kapele in o njeni konservaciji. Na njem bo kasneje iz ohranjenih delov rekonstruirana cela kapela. — O novih odkritjih pri spomenikih romanske arhitekture poroča M. Zadnikar. Med najvažnejše štejemo odkritje polkrožne apside, ki dokazuje nekdanjo »zunanjo ali vhodno« kapelo v prvotnem obzidju stiškega samostana; dalje je bil na Kranclju nad Škofjo Loko izkopan spodnji del gradu s stolpom, obdanim z jarkom iz XI.—XIII. stoletja, pri farni cerkvi v Stari Loki pa temelji gotske in v njej romanske južne apside stare cerkve iz XIII. stol., porušene 1865. — Tehnološko pomembna sta članka M. Mušiča o pravilni obravnavi ometa na arhitekturnih spomenikih in M. Vidmarja o uporabi in vrednosti raznih konservatorskih fotografskih metod. — Poročilo o delu restavratorskega oddelka je prispeval M. Šubic, konservatorska za leti 1953 in 1954 za umetnostne spomenike D. Komelj in M. Zadnikar, za spomenike NOB pa E. Turnher. A. Piskernik poroča v poglavju o varstvu prirode o problemih in nalogah tega varstva, o gorski straži in dveh mednarodnih kongresih v zvezi z varstvom prirode. — Na kraju podaja B. Teply pregled dela slovenskih muzejev v letih 1953—1954.

Igor Vrišer, Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane. Ljubljana 1956. Knjižnica Kronike, zvezek 2. 67 str., 19 slik, 2 diagrama in 7 zemljevidov v prilogi.

Kot drugi zvezek Knjižnice Kronike je izšla iz tiska razprava Igorja Vrišerja o razvoju prebivalstva na območju Ljubljane. Razprava je nastala ob izdelavi urbanističnega načrta mesta Ljubljane, ko je bilo potrebno izdelati tudi analizo razvoja prebivalstva. Avtor je prikazal poleg rasti in padanja števila prebivalstva v mestu, predmestjih in obmestju tudi nekatere posledice urbanizacije, razraščanje mesta in premikanje urbane meje ter njihovo odražanje na rast prebivalstva. Očrtal je posamezne cone mestnega vpliva okoli mestnega jedra. Po teoretičnem prvem poglavju, kjer razpravlja o osnovnih elementih, ki karakterizirajo urbano naselje in njegove cone, predmestja in obmestje, preide v naslednjem poglavju na konkretni pregled upravnih sprememb, kajti vsakokratni popisi prebivalstva so bili v tesni zvezi z administrativno razdelitvijo. Razvoj upravne razdelitve je prikazan v glavnih potezah od konca 18. stoletja, bolj podrobno pa od srede preteklega stoletja vse do ureditve novih občin (komun). Tretje poglavje obravnava popise prebivalstva od prvega zanesljivejšega, ki je bil izveden 31. oktobra 1857 do zadnjega v letu 1953, naslednje pa analizira stopnjo urbanizacije v mestu samem, v predmestjih, v urbaniziranih, polagrarnih in čisto agrarnih naseljih okoli Ljubljane. Temu sledi natančnejša analiza razvoja prebivalstva v mestu in obmestju. Ta razvoj prikazujeta tudi dodani tabeli, ki v procentih kažeta razvoj prebivalstva v naseljih med 1869 in 1953 in razvoj prebivalstva po razdobjih. Razprava je opremljena s sedmimi zemljevidi, ki prikazujejo urbanizirana in agrarna naselja v obmestju, poraste prebivalstva med posameznimi štetji, gibanje le-tega med 1869 in 1953 in posebej gibanje na mestnem območju.

Razprava, ki je opremljena s podrobnim znanstvenim aparatom, bo nedvomno zelo koristila urbanistom, geografom, statistikom in zgodovinarjem, obenem pa dala vzpodbudo za podobna dela za druga naša mesta in naselja.

o.

KOMUNALNA BANKA LJUBLJANA

60-KB-1

Več let po osvoboditvi je Narodna banka FLRJ s svojimi republiški centralami in krajevnimi podružnicami ne le vodila državno denarno gospodarstvo, ampak je tudi v glavnem opravljala vse bančno poslovanje po celi državi. V zadnjih letih pa je organski razvoj družbenega gospodarstva privedel v večjo sproščenost bančnega sistema. Naraščajoča specializacija gospodarskih organizacij in njihovega udejstvovanja je vedno bolj zahtevala specializacijo tudi v bančnem poslovanju. Zlasti pa je postajalo nujno večje upoštevanje krajevnih posebnosti in potreb pri razdeljevanju kreditnih sredstev. Vse to je vedlo v postopno specializacijo in delitev bančnega sestava. Zakonita podlaga za to je bila dana v uredbi o bankah in hranilnicah, ki je stopila v veljavo konec januarja 1954. Po tej uredbi opravljata bančne posle Narodna banka FLRJ in komunalna banka; toda Zvezni svet more ustanoviti še druge banke ter jim predpisati delovno področje.

Vendar so krajevni ljudski odbori po državi in tudi v LR Sloveniji začeli ustanavljati komunalne banke šele v prvi polovici leta 1955 in sicer večidel tako, da so na novo ustanovljene komunalne banke prevzele dotedanje poslovalnice Narodne banke. V posameznih predelih LR Slovenije je omrežje komunalnih bank že precej izpolnjeno.

V ljubljanskem okraju je v Ljubljani šest podružnic; razen tega so komunalne banke še v Domžalah, Grosupljem, Kamniku, Litiji, Medvodah, Rakeku in na Vrhniki; poleg

tega obstajata še ekspozituri v Polju in v Šentvidu pri Ljubljani.

V celjskem okraju so sedeži komunalnih bank: Celje, Konjice, Laško, Mozirje, Šmarje pri Jelšah in Zalec.

Goriški okraj ima eno komunalno banko v Šempetru pri Gorici.

V kočevskem okraju ni nobene komunalne banke.

V ikoprskem okraju so komunalne banke v Kopru, Mirski Bistrici in Piranu.

V kranjskem okraju so komunalne banke v Kranju, na Bledu, v Radovljici, Skofji Loki in Trziču.

V Mariboru so tri podružnice, v mariborskem okraju pa so komunalne banke še v Dravogradu, Lenartu, Prevaljah in Slovenski Bistrici.

V pomurskem okraju so komunalne banke v Murski Soboti, Gornji Radgoni in Lendavi.

Po ena komunalna banka je v Novem mestu in Ptujju. V trboveljskem okraju je komunalna banka v Sevnici.

Vseh komunalnih bank v LR Sloveniji je 41 in dve ekspozituri.

Komunalne banke so krajevne banke ter je njihova dejavnost namenjena pospeševanju lokalnega gospodarstva. Zato so po svojih vodilnih organih povezane z okrajnimi in občinskimi ljudskimi odbori, s katerimi skupno rešujejo krajevno gospodarsko problematiko v okviru predpisov. Tako so komunalne banke vedno na tekočem s potrebami, možnostmi in problemi gospodarskega življenja v občinah in okrajih. Za stva-

ren in skladen razvoj gospodarstva v posameznih občinah je potrebno, da so posamezne poslovne enote komunalnih bank v svojem gospodarskem delovanju samostojne ter sposobne za hitro reševanje gospodarske problematike na svojem območju.

Zaradi notranje poslovne in organizacijske povezanosti pa je prav, da banke enega okraja, ki je gospodarsko zaokrožena celota, tvorijo organizacijsko enoto na ta način, da se v vsakem okraju organizira ena komunalna banka kot osrednja banka vseh komunalnih bančnih enot v okraju. Le tako je možno izvajanje enotne gospodarske in kreditne politike v okraju, ki je, kot rečeno, gospodarsko zaokrožena celota. Lažja je tudi smotrnejša in hitrejša razdelitev bančnih sredstev. Poslovanje skupne komunalne banke v okraju je za celoto rentabilnejše, kot bi bilo poslovanje posameznih bank, ker vse bančne enote nimajo enakih pogojev za rentabilnost svojega poslovanja. Osrednja banka lahko nudi podružnicam dejansko pomoč v obliki revizij, instrukcij, pravne službe itd., česar bi si posamezne banke ne mogle urediti.

Sestav komunalnih bank v LR Sloveniji je kolikor mogoče prilagojen dejanskim krajevnim potrebam ter se ustrezno tem potrebam organsko razvija, širi in utrjuje. Tako morejo komunalne banke najboljše izpolnjevati svojo nalogo kot krajevne banke ter odločilno in uspešno sodelovati s krajevnimi družbenimi organi za dvig družbenega gospodarstva in splošnega življenjskega standarda.

KINEMATOGRAFSKO PODJETJE

Ljubljana, Cankarjeva cesta 1

TELEFON 25-470

SEZNAM FILMOV ZA PRVO TROMESECJE 1957

KINO UNION:

ital. barvni film GIUSEPPE VERDI
amer. barvni film KLEOPATRA
amer. barvni film BRODVAJSKA USPAVANKA
amer. barvni film BEG IZ GVAJANE
amer. barvni film BOSONOGA GROFICA
ital. barvni film PLAŽA
amer. barvni film PEKEL POD NIČLO
amer. barvni film DALJNI HORIZONTI
amer. barvni film POKLIČI »U« — ZARADI
UMORA
franc. barvni film SENTJERNEJSKA NOČ
amer. barvni film RDEČE PODVEZICE

KINO KOMUNA:

sovj. barvni film DVANAJSTA NOČ
amer. barvni film NA RAZPOTJU
amer. barvni film UMIRAM SREČNA
amer. barvna risanka NASI ZVESTI
PRIJATELJI
amer. cinemascop MED NEBOM IN ZEMLJO
amer. film OČKA IN MAMA
amer. cinemascop VZHODNO OD RAJA
angl. film SKOZI PEKEL
amer. film UPORNIK
amer. film VZHODNA — ZAHODNA STRAN
angl. film MADLENA

KINO SLOGA:

amer. barvni film ČLOVEK S PUSKO
amer. barvni film OVERLAND — PACIFIK
amer. barvni film ŠTIRJE JEZDECI
poljski film SENCA
amer. barvni film KOMANČI

KINO VIČ:

ital. film KRUH, LJUBEZEN IN FANTAZIJA
I.—III. del — repriza
amer. film URA OBUPA
amer. vistavision film UJEMITE TATU
ital. film V ZANKI VENERE
amer. barvni film DOLINA NASILJA

KINO SOČA:

amer. barvni film KARNEVAL V TEXASU —
repriza
amer. barvni film STEZA SLONOV — repriza
amer. barvni film NA DALJNEM SEVERU —
repriza
amer. barvni film KVARTOPIREC Z MISISIPIJA
— repriza
ital. film SCAMPOLO — repriza

O

P

T

I

K

A

O
P
T
I
K
A

O
P
T
I
K
A

Maribor

GOSPOSKA ULICA 27

Dobavljamo

vsakovrstna dioptrinirana,
zaščitna ter sončna očala,
razne lupe,
žepne mikroskope itd.

Popravljamo daljnoglede,
barometre in mikroskope

ELEKTROKOVINA MARIBOR YUGOSLAVIA

tovarna
elektrokovinskih izdelkov

Proizvajamo:

elektromotorje,
svetilke vseh vrst,
navadne in
fluorescenčne žarnice,
spojni material

Telefon 30-60 — Brzjav: ELKO MARIBOR

MESTNA PLINARNA

V LJUBLJANI

Resljeva cesta 28 — Telefon 30-555
Poštni predal 158, tek. rač. pri 60-KB-1-Ž-291

Proizvaja:

plin, koks, katran

Izvršuje:

plinske instalacije

Popravlja:

plinske naprave in plinske aparate
(kuhalnike, štedilnike,
kopalne in sobne peči)

Iz izdelkov sestavlja plinske
sobne peči za plinarniški plin in butan

VELETRGOVINA

Prehrana

LJUBLJANA

Titova cesta 21a

*nudi
po konkurenčno
nizkih cenah
vse živilske artikle,
kolonialno blago,
delikatese
in alkoholne pijače*

SLOVENIJA AVTO

UVOZNO
IN TRGOVSKO
PODJETJE

Ljubljana

Prešernova c. 40

Uvoz - prodaja
na veliko

motornih
vozil vseh vrst, nado-
mestnih delov za motorna
vozila, dvokoles in njih nado-
mestnih delov, avtogum, sploš-
nega in električnega avtomate-
riala, avtomobilskega orodja
in pribora ter gradbenih
strojev domače kon-
strukcije

GROSISTIČNO
TRGOVSKO
PODJETJE

MERKUR

LJUBLJANA

Trubarjeva cesta 29

Telefon 30-628, 30-638, 22-270
Poštni predal 46

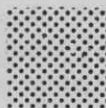
*nudi
svojim odjemalcem
veliko izbiro
modnega,
konfekcijskega
in galanterijskega
blaga
kakor tudi
razne uvožene
predmete
po nizkih cenah*

O visoki kvaliteti
in nizkih cenah
se izvolite osebno prepričati
v našem skladišču

Projektiranje
visokih, nizkih
in vodnih gradenj,
notranje opreme,
instalacij,
urbanističnih in
zazidalnih načrtov
ter razmnoževanje
na papir

Telefon: 32-117, 20-816, 23-121

Brzjav:
SPLOŠNI PROJEKTIVNI BIRO
LJUBLJANA

LJUBLJANA
Kidričeva c. 1/III

SPLOŠNI PROJEKTIVNI BIRO

INDUSTRIJA
PLUTOVINASTIH IZDELKOV

»Pluta«

L J U B L J A N A
Celovška cesta 32

BRZOJAV: PLUTA LJUBLJANA

Prva tovarna za predelavo plute v Sloveniji se je osnovala leta 1912. Do nacionalizacije sta obstajali dve taki podjetji in to obe v Ljubljani. Njuna zmogljivost se je v socialistični Jugoslaviji po nacionalizaciji in združitvi povečala za dvakrat, povečali so se asortimenti, mehanizacija in storilnost. Danes krije podjetje poleg vseh potreb v Sloveniji tudi večji del potreb v državnem merilu, predvsem oskrbujemo živilsko predelovalno industrijo. Podjetje je zgradilo v l. 1955-56 nov obrat na Viču pri Ljubljani, kjer izdeluje kvalitetne izolacijske plutaste izdelke, predvsem izolacije za vse vrste modernih hladilnic in klavnice, skratka vseh prostorov, ki so podvrženi velikim toplotnim, akustičnim in vibracijskim spremembam. Z osvojitvijo te nove proizvodnje bo podjetje v naslednjih letih podvojilo vrednost svoje proizvodnje ter s tem omogočilo, da ne bo več potrebno uvažati tovrstnih izolacij za gradbeništvo.

Izdelujemo: plutaste zamaške vseh vrst,

alu-zaporke za pivo, kislavo vodo itd.,

kronske zaporke za zapiranje vseh vrst steklenic,

izolacijske plošče expandirane in impregnirane ter plutovozdrob.

Vse posle tužemske in mednarodne špedicije (izvoz, uvoz, tranzit, carinjenje, transportno zavarovanje, vozninske reklamacije, transportne kalkulacije itd.), javna skladišča, oskrba dostave blaga na dom, lastni industrijski tir, avtomobilski prevozi itd. vam hitro in solidno izvrši

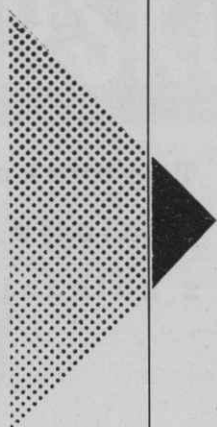
Globus -
špedicija

L J U B L J A N A
Titova cesta 33

s svojimi poslovalnicami: BEOGRAD, Gavrilc Principa br. 8, tel. 27-054, CELJE, Mariborska 12, tel. 26-28 (loko), CELJE, Titov trg 3, tel. 21-78 (mednarodna), JESENICE, Gosposvetska 29, tel. 254, HRPELJEKOZINA, tel. 25, MARIBOR, Mlinška ul. 1, tel. 30-32, PREVALJE, železniška postaja, tel. 11, REKA, Nikole Tesla br. 2, tel. 32-60 (loko), REKA, Luka, tel. 28-10, NOVA GORICA, carinarnica, tel. 24, SEŽANA, železniška postaja, tel. 65, ZAGREB, Boškovičeva 54, tel. 27-020.

Poleg tega razpolagamo z lastnimi skladišči na Reki v ulici R. Kataliniča Jeretova br. 4, od koder odpremljamo vse pošiljke ob ja-dranski obali; na otoke, kakor tudi v inozemstvo.

VELE-
TRGOVSKO
PODJETJE

MERCATOR

LJUBLJANA

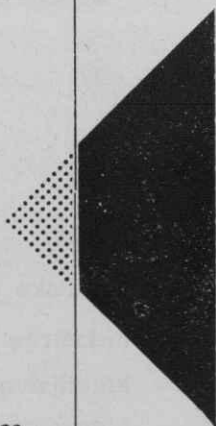
TITOVA CESTA 31

*Uvoz in izvoz
špecerijskega in
kolonialnega blaga*

Poštni predal 200

Telefon: 30-641, 31-552, 31-013

Brzjav: MERCATOR LJUBLJANA

Trgovsko
podjetje
z železnino

M

etalka

L J U B L J A N A

**Nabavno prodajni oddelek
in skladišče: Titova 33**

Uprava: Parmova 33

Brzjav:
METALKA Ljubljana

Poštni predal 202

Tekoči račun
pri NB 601-T-57

Telefoni:

Uprava 30-008

Komerciala 30-821

Računovodstvo 32-794

Prodajno-nabavni
oddelek in skladišče
32-741 in 31-185

Izdelki

kovinske predelovalne
industrije za gospodinjstvo,
kmetijstvo, obrt,
industrijo in gradbeništvo

GOSPODARSKO RAZSTAVIŠČE

GR

vabi vsa gospodarska podjetja in ustanove, da aktivno sodelujejo na njegovih strokovnih, gospodarskih sejmih

Koledar sejmov v l. 1957

30. III.—7. IV. 1957

II. sejem mode in usnjarstva z mednarodno udeležbo

25. V.—2. VI. 1957

Sejem prometnih sredstev z mednarodno udeležbo

29. VI.—7. VII. 1957

II. mednarodni sejem embalaže

3. VIII.—11. VIII. 1957

II. jugoslovanski eksportni sejem

4. IX.—15. IX. 1957

III. mednarodni vinski sejem

28. IX.—6. X. 1957

II. lesni sejem z mednarodno udeležbo

26. X.—3. XI. 1957

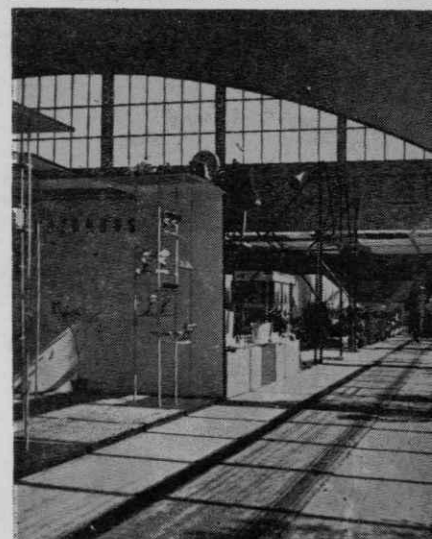
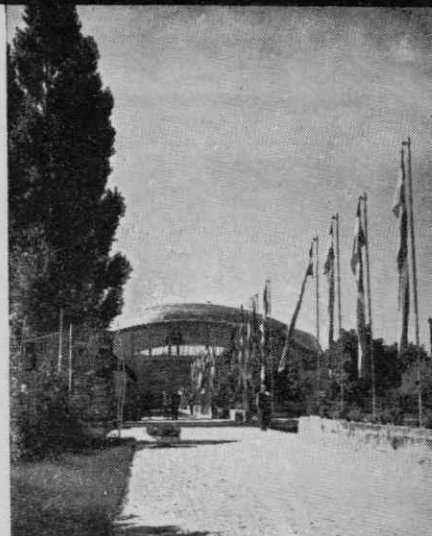
IV. mednarodni sejem radia in telekomunikacij

Gospodarsko razstavišče vam izdela tudi vse vrste propagandnega materiala, projektira in izvršuje ureditev in aranžiranje razstavnih prostorov ter izvršuje

vsakovrstno reklamo in propagando po naročilu.

**POSLUZUJTE SE NAŠIH USLUG!
PRIJAVITE PRAVOČASNO SVOJE SODELOVANJE!
RAZSTAVLJAJTE NA NAŠIH STROKOVNIH SEJMIH!**

Popust na železnici: 25% za osebni prevoz in 50% za prevoz blaga.

LJUBLJANA • TITOVA 50 • JUGOSLAVIJA

MESTNA HRANILNICA LJUBLJANSKA

